

Jacomien van Niekerk
Jacomien van Niekerk is verbonde
aan die Departement Afrikaans,
Universiteit van Pretoria.
E-pos: jacomien.vanniekerk@up.ac.za

Verstedeliking, Suid-Afrikaanse letterkundes en die kultuurteks

Urbanisation, South African literatures and the cultural text

Despite many efforts to publish comprehensive literary histories of South or Southern Africa in recent years, few studies exist in which a thorough comparative study is undertaken between two or more South African literatures. This article wants to provide a practical example of such a study by comparing the urbanisation of Afrikaners in Afrikaans literature with that of black people as seen in English and Zulu literature. The statement made by Ampie Coetzee that comparative studies should take place within the framework of discursive formations is one of the fundamental starting points of this study. Maaïke Meijer's concept of the "cultural text" is further employed as a theoretical instrument. The identification of repeating sets of representation is central to the demarcation of a "cultural text about urbanisation" in Afrikaans, English and Zulu literature respectively. The cultural text forms the basis from which a valid comparative study can be embarked upon, and the results of the research have important implications for further comparative studies but also literary historiography. **Key words:** comparative literary studies, cultural text, South African literary historiography, urbanisation.

Inleiding

Vanaf die 1980's is daar uit verskillende oorde al talle pleidooie gelewer vir vergelykende literatuurstudie in Afrika en Suid-Afrika.¹ Gesien die groot aantal tale op die kontinent, redeneer Albert Gérard byvoorbeeld, is dit die taak van die letterkundige om werke buite hulle oorspronklike taalgemeenskap bekend en verstaanbaar te maak, dus om met vergelykende literatuurstudie besig te wees: "the international, multilingual approach which belongs to the essence of comparative literature as a branch of learning is most urgently called for when dealing with African literature (Gérard 1993: 18). 'n Eenvoudige definisie van vergelykende literatuurstudie is, volgens Bassnett, "that it involves the study of texts across cultures, that it is interdisciplinary and that it is concerned with patterns of connection in literatures across both time and space" (Bassnett 1993: 1). Hierdie artikel wil veral die eerste eienskap (kruis-kulturele literatuurstudie) en die derde (*patterns of connection* tussen letterkundes) ten opsigte van 'n korpus tekste ondersoek.

In Suid-Afrika het daar die afgelope paar dekades 'n aantal literatuurgeskiedenisverskyn wat 'n vergelykende benadering volg, of altans waar verskillende Suid-Afrikaanse letterkundes gesamentlik in een band bespreek word. Die lys begin by

Stephen Gray met sy *Southern African Literature: An introduction* (1979). In 1993 was daar Ntuli en Swanepoel se *South African Literature in African Languages* en mees onlangs Michael Chapman se *Southern African Literatures* (1996, 2003) en *A History of South African Literature* van Christopher Heywood (2004). Hierdie studies verteenwoordig 'n poging om die teorie oor 'n gedeelde Suid-Afrikaanse letterkunde in praktyk om te sit deur aandag aan etlike verskillende letterkundes te bestee en 'n vergelykende perspektief op hierdie letterkundes te bied. Helaas gaan veral Chapman en Heywood se studies mank aan talle gebreke soos onvolledige en selfs onakkurate inligting (soos aangetoon deur Van Vuuren 2005, De Kock 1997 en andere) wat 'n vraagteken agter die nut van hierdie publikasies plaas.

Naas hierdie naslaanwerke is vraagstukke rondom literêre geskiedskrywing deur Van Vuuren (1994a, 1994b) en Green (1997) ondersoek. Smit, Van Wyk en Wade se publikasie *Rethinking South African Literary History* (1996) is 'n versameling uiteenlopende bydraes waarin daar besin word oor die behoefte aan vergelykende studies, die pogings om 'n Suid-Afrikaanse literêre geskiedenis neer te pen, die verband tussen geskiedenis en letterkunde, ensovoorts. Green (1996: 228) problematiseer byvoorbeeld die strewe na 'n 'nasionale' Suid-Afrikaanse letterkunde en voer aan dat die konstruksie van 'n Suid-Afrikaanse literatuurgeskiedenis 'n "imaginative act" is: "the 'South African nation', given the historical moment of its emergence, must be forged out of the absence of the traditional criteria (a common linguistic, racial, religious, cultural or even historical heritage) used to define the 'conventional' nation state". Green en andere voel gevolglik dat oordrewe pogings om 'eenheid in diversiteit' aan te toon, vermy moet word, en dat dit relevanter is om grense, skeiding, kulturele oordrag, ensovoorts die objek van ons studie te maak. "It means that our larger project becomes the study of multifarious processes, institutional, historiographical and representational, by which we emerged into cultural division" (De Kock, 1996: 86). De Kock se stelling sal aan die einde van hierdie artikel krities beoordeel word. Voorlopig kan die stelling gemaak word dat daar by vergelyking tussen Suid-Afrikaanse letterkundes 'n sekere spanning bestaan tussen verwydering tussen kulture enersyds en *patterns of connection* andersyds.

Ten spyte van heelwat teoretisering oor vergelykende literatuurgeskiedskrywing en vergelykende literatuurstudie, is baie min vergelykende studies tussen Suid-Afrikaanse letterkundes die afgelope twintig jaar aangepak, altans in Engels of Afrikaans (die moontlike bestaan van studies in die Afrikatale kon nie nagegaan word nie). Sonder om te veel oor die uitdagings van vergelykende studies uit te brei, kan daar kortliks genoem word dat juis die groot aantal verskillende taalgemeenskappe in Suid-Afrika en gebrek aan vaardigheid in 'n ander taal as Engels of Afrikaans die mees voor die hand liggende rede is waarom so min navorsers hulle op hierdie gebied waag. Die verwydering wat deur die loop van die Suid-Afrikaanse geskiedenis tussen tale en kulture ontstaan het, is tegelykertyd die vernaamste motivering vir vergelykende studies én die grootste hindernis wat hierdie soort studies bemoeilik.

Maar selfs wanneer 'n Afrikaanse navorser argumentsonthalwe in staat is om met Sotho- of Xhosatekste om te gaan, is vergelyking nie 'n eenvoudige taak nie. Wat presies 'n geldige basis vir vergelyking uitmaak, is 'n netelige kwessie. Hennie van Coller beweer tydens 'n referaat (by die kongres van die Suid-Afrikaanse Vereniging vir Neerlandistiek) in 2007 “vergelyking op willekeurige grond is sinloos” en noem 'n aantal benaderings wat volgens hom wel tot sinvolle vergelyking lei: die vergelyking van literêre velde en literêre sisteme; vergelyking van prosesse, kontekste, strominge, ensvoorts. 'n Vergelykende studie behoort dus deur 'n sistemiese benadering onderlê te word, al is dit ook hoe implisiet. Hierdie sistemiese benadering wat Van Coller noem, word uitvoerig deur Tötösy de Zepetnek bepleit: “Comparative Literature means the recognition of and the engagement with the Other, may that be a ‘non-canonical text’ (popular literature, for instance) or the literary and cultural aspects of another race, gender, nation, etc. [...] [T]his historical enacting of a basic principle of Comparative Literature is implicitly *systemic* (Tötösy de Zepetnek 1998: 30–31, my kursivering). Naas die bewustheid dat dit wat vergelyk word, verskillende literêre sisteme binne die groter polisisteam van die Suid-Afrikaanse letterkunde is, is dit belangrik om te besef dat die vergelyking van een teks uit een letterkunde met een teks uit 'n ander letterkunde gewoonlik sal stuit op die feit dat elke afsonderlike teks deur 'n veel groter groep tekste omring word. Dit is nie voldoende om 'n gemeenskaplike tema (willekeurig) in afsonderlike tekste te identifiseer nie.² Juis om hierdie rede voer Ampie Coetzee (1996a en 1996b) aan dat vergelyking tussen die verskillende letterkundes van Suid-Afrika met die gebruikmaking van Foucault se konsep ‘diskursiewe formasie’ moet geskied: “[South African history] should be seen as a series of disruptions and events [...] which can be identified in the present within definite, although often crisscrossing, discursive formations made up of the regular dispersion of statements” (Coetzee 1996b: 13).

Die bevolking van Suid-Afrika het tot dieselfde diskoerse behoort en saamgeskryf aan hierdie diskoerse, ten spyte van die verdeeldheid en afsonderlikheid wat hierdie ‘skryf’ miskien gekenmerk het. Michael Chapman gebruik die voorbeeld van die Xhosa pryssanger en die Engelse setlaar-joernalis wat deel was van dieselfde verhaal in dieselfde tydvak van die geskiedenis, al was daar drastiese verskille in taal, agtergrond en sienswyse tussen die twee. Hierdie feit, sê hy, behoort ons daartoe te dwing om die ontmoeting tussen tradisioneel afgeslote kategorieë te verken.

We are reminded, nonetheless, that the Xhosa bard and the settler journalist, though divided by language, literacy, race and probably sentiment, were both part of the same story: a story that remains open, of course, to different interpretations. When the intent in southern Africa is to move beyond the conflicts of the past and chart new directions, the potential of the comparative method to investigate the intersections of traditionally closed categories seems to be an important function of literary history (Chapman 2003: xix).

Ons moet dus begin deur die geskiedenis van Suid-Afrika te konseptualiseer as bestaande uit 'n verskeidenheid diskoerse. Tekste uit verskillende kulture kan uiteindelik tot dieselfde 'diskursiewe formasie' behoort, dit wil sê, hulle kan daardie diskoers telkens oproep en terselfdertyd die diskoers konstrueer. Binne die konteks van 'n diskursiewe formasie kan daar sinvolle vergelyking plaasvind tussen die wyse waarop 'n diskoers in een Suid-Afrikaanse letterkunde teenoor 'n ander gestalte kry. Enkele van Coetzee se voorbeelde is "die diskoers oor land" en "die diskoers oor die stad". Volgens my kan hierdie diskoerse alternatiewelik saamgevoeg word tot "die diskoers oor verstedeliking", en in hierdie artikel sal die diskoers oor verstedeliking as 'n gevallestudie gebruik word vir vergelykende literatuurstudie in Suid-Afrika. 'n Vergelyking is naamlik aangepak tussen letterkunde oor die verstedeliking van Afrikaners en die verstedeliking van swart mense.

Die publikasie wat waarskynlik die naaste aan hierdie studie lê wat die onderwerp daarvan betref, is die versameling artikels wat met C. N. van der Merwe as redakteur in 2001 verskyn het: *Strangely Familiar: South African Narratives in Town and Countryside*. In sy inleiding benadruk Van der Merwe die geïsoleerde wyse waarop die verstedeliking van verskillende groepe oor die algemeen bestudeer is en hy omskryf die doel van die boek as "an attempt to cross some of the dividing lines of the past, between peoples, between different 'literatures' of the country, and between literary history and general history" (2001: 1). *Strangely Familiar* bevat verskeie artikels oor narratiewe in verskillende tale van Suid-Afrika oor die stad (*town*) en platteland (*countryside*). Hierdie artikels is 'n waardevolle bydrae, maar fokus hoofsaaklik eensydig op verstedeliking in die onderskeie letterkundes (Afrikaans, Zulu, Xhosa, ensovoorts). Hoewel die boek dus die verskillende letterkundes ietwat nader aan mekaar bring, steek dit nie werklik die grense tussen dié letterkundes oor nie. Slegs een bydrae, dié van Stahle (2001) wend 'n poging aan om laasgenoemde te doen deur vergelykend met 'n Afrikaanse teks (*Swart Pelgrim*) en twee Engelse tekste (*Mine Boy, Cry, The Beloved Country*) te werk. Al drie tekste handel egter oor swart verstedeliking.

Strangely Familiar maak dit opnuut duidelik hoe moeilik dit is om studies op te spoor wat werklik vergelykend tussen Suid-Afrikaanse letterkundes te werk gaan, veral wanneer dit oor die vergelyking van ooreenkomstige dog verskillende *prosesse* (soos Afrikanerverstedeliking teenoor swart verstedeliking) gaan.

Die studie was om verskeie redes beperk tot 'n vergelyking tussen swart- en Afrikanerverstedeliking en het nie byvoorbeeld die verstedeliking of stadsbelevens van wit, Engelssprekende Suid-Afrikaners betrek nie. Die beperkings van 'n M.A.-verhandeling was 'n vername rede, maar die feit dat swart mense en Afrikaners (in die stad) tot dieselfde sosiale klas, naamlik arbeiders, behoort het, het ook 'n vergelyking tussen hulle stadsbelevens aangemoedig.

Die aard van industrialisering in Suid-Afrika was sulks dat "Britse immigrante [...] die meeste van die nuwe geleenthede wat in Suid-Afrika beskikbaar was, opge-

raap [het]” (Giliomee en Mbenga 2002: 189) en dus handelaars en ambagsmanne in die dorpe en stede geword het. Daarteenoor het landbou “’n heenkome vir die oorgrote meerderheid van die Afrikaners gebied” (Giliomee en Mbenga 2002: 189), maar teen 1900 was daar slegs 10 000 Afrikaners wat nie op plase gewoon het nie (weens krisis in die landbou) en “teen 1936 was die helfte van die gemeenskap verstedelik, en vir baie van hulle was dit ’n stryd om die mas op te kom” (Giliomee en Mbenga 2002: 185). Die armbankevraagstuk het vir die eerste vier dekades van die twintigste eeu die wit politiek oorheers (Giliomee en Mbenga 2002: 185).

Die ontdekking van goud in 1886 was natuurlik die dryfveer agter die ontwikkeling van Johannesburg as ’n stad en die myne (onder Britse bestuur) was ’n bron van arbeid vir swart trekarbeiders wat aktief deur die mynmaatskappye gewerf is (Giliomee en Mbenga 2002: 202). “’n Idee van die nywerheid as geheel is nooit aan dié werkers gegee nie, en nog minder ’n gevoel dat hulle ’n deel gehad het aan die uitdagings en geleenthede van die mynbedryf. Hulle het net genoeg inligting ontvang om hulle in staat te stel om ondergronds te werk” (Giliomee en Mbenga 2002: 202). Hierteenoor kon plattelandse Afrikaners “nie maklik werk vind nie aangesien hulle nie oor nywerheidsvaardighede beskik het of die taal van die ekonomie, Engels, magtig was nie [...]” (Giliomee en Mbenga 2002: 202). In die myne is die geskoolde werk egter deur wit werkers verrig en ná ’n staking van geskoolde werkers in 1907 het die mynmaatskappye hulle tot Boerevlugteling gewend om die werk van opsigtters op die myne te verrig (Giliomee en Mbenga 2002: 203).

Dit is welbekend en ook uit hierdie kort oorsig duidelik dat die verstedeliking van Afrikaners en swart mense in talle opsigte drasties verskil het as gevolg van “die rassisme waarmee die wit samelewing in Suid-Afrika deurdrenk is” (Giliomee en Mbenga 2002: 203). Terselfdertyd was Afrikaners en swart mense grootliks aan dieselfde magte uitgelewer wat hulle ter wille van hulle arbeid uitgebuit en onderdruk het en daarom is daar ook talle ooreenkomste te vinde in literêre representasies van Afrikaner- en swart verstedeliking.

Representasie en die “cultuurtekst”

Hoewel die sisteemteorie en die begrippe ‘diskoers’ en ‘diskursiewe formasie’ die fondament vir vergelykende literatuurstudie vorm, word bykomende teoretiese instrumente benodig om ’n vergelykende studie aan te pak.

Eerstens het die konsep van “representasie” onontbeerlik vir enige soort literatuurstudie geword, en veral die konstruktivistiese benadering tot representasie: “neither things in themselves nor the individual users of language can fix meaning in language. Things don’t *mean*: we *construct* meaning, using representational systems [...] Hence it is called the constructivist or constructionist approach to meaning in language” skryf Stuart Hall (1997: 25) in sy seminale werk oor representasie.

Maaike Meijer gebruik in haar werk oor representasie, *In tekst gevat* (1996), die term “kultuurtekst”: “het culturele model dat veel omvattender is dan de éne tekst, en dat in de individuele teksten steeds opnieuw wordt hernomen. Het is de eindelose *herhaling* van bepaalde culturele schema’s die werkelijkheidsvormend en subjekt-vormend is” (Meijer 1996: 16). ’n Kultuurteks is ’n denkbeeldige konstruks, ’n reeks herhalende representasies – elders praat sy van ’n “verstarde kode” van representasie (1996: 8) wat keer op keer in verskillende tekste voorkom. Met “kultuurteks” bedoel Meijer wesenlik dieselfde as Foucault met sy begrippe “diskoers” en “diskursiewe formasie”. Sy vind haar term egter toegankliker, en ek het dit om dieselfde rede aangewend in my verkenning van die representasie van die stad in Suid-Afrikaanse letterkundes. Dit is handig om ’n denkbeeldige kultuurteks te konsepsualiseer, ’n teks wat oor en oor gelees word omdat individuele “ware” tekste stukkies van hierdie kultuurteks bly oorskryf, die kultuurteks voortdurend eggo.

’n Sleuteltekst vir enigene wat die stad/land-opposisie bestudeer, is *The Country and the City* deur Raymond Williams (1973). Hoewel die spesifieke konteks van die Engelse stad en platteland in die 1970’s nie noodwendig relevant vir hierdie studie was nie, is die volgende aanhaling (oor die pastorale in die letterkunde) emblematis van Williams se benadering en ’n insig wat die uitgangspunte van hierdie studie vernaam beïnvloed het: “All traditions are selective, the pastoral quite as much as any other. [...] We must not look at *what the country was really like*: that is a utilitarian or materialist, even a peasant response” (Williams 1993: 29, my kursivering).

Hierdie artikel wil Williams se woorde aanpas: *Ons moet nie daarna strew om te ontdek hoe die stad werklik was nie*. Al waartoe ons toegang het, in die vorm van literêre tekste onder andere, is representasies van die stad, en op grond van dié representasies moet ons ons gevolgtrekkings oor die representasie van die stadsbelevens van Afrikaners en swart mense probeer maak. Om hierdie rede is ’n term soos die ‘kultuurteks’ nuttig, omdat dit die krag van herhalende representasies aantoon en as denkbeeldige konstruks enersyds soos één kragtige teks funksioneer, terwyl ons andersyds die hele tyd in gedagte hou dat die representasies wat ons ontleed in mindere of meerdere mate “onwerklik”, vervlietend en ontasbaar is.

Die vergelyking wat hier nagestreef word, vind nie tussen individuele tekste plaas nie, maar tussen *kultuurtekste* oor verstedeliking. Met ander woorde, stelle herhalende representasies oor ’n spektrum van tekste heen word uiteindelik naas mekaar geplaas. Die eerste stap in so ’n vergelykingsproses is om die bestaan van ’n kultuurteks aan te toon (in elk van die kulture wat ’n mens ondersoek) en dan kan vergelyking plaasvind tussen die kultuurteks oor Afrikanerverstedeliking en die kultuurteks oor swart verstedeliking. Hierdie studie oor verstedeliking kan as eksemplaries vir vergelykende studies oor talle ander diskoerse beskou word.

Die stad/land-opposisie in die letterkunde

'n Anonieme keurder van hierdie artikel het die belangrike opmerking gemaak dat “die diskoers plaas-stad en verstedeliking nog nie ten volle deel van die literatuur-geskiedenis van Suid-Afrika geword het nie”. Die plaasroman in Afrikaans blyk 'n immer-gewilde studie-onderwerp te wees – vergelyk in hierdie verband onder andere Lubbe en Wiehahn (2000), Wasserman (1997) en Coetzee (2000), asook Van Coller (1995, 2003, 2006). Coetzee skryf byvoorbeeld:

Die vroeë, gekanoniseerde Afrikaanse narratiewe waarin grond, die plaas en die plaaslewe meer as net agtergrond van die storie was, het ontstaan uit die sosiale omstandighede van die tyd. Maar die tekste wat geskryf is binne daardie ruimte het elemente bevat wat deel sou uitmaak van 'n diskoers waarin 'n spesifieke gemeenskap sou ontstaan: die gemeenskap van grond en van die plaas (Coetzee 2000: 55).

Prosa oor die stad en gedigte oor die stad (vergelyk die studies van F. I. J. van Rensburg (1981, 1987) en Spies (1981) is egter konsekwent apart geanaliseer. 'n Omvattende prentjie van representasie van die verstedelikingsproses en die stad in die Afrikaanse letterkunde kom dus nie in die bestaande studies na vore nie, hoewel Van Coller (2006) 'n uiters belangrike en omvattende bydrae ten opsigte van die prosa maak. Weens die beperkinge van die artikel is daar besluit om *nie* die romans wat Van Coller ontleed in hierdie studie te dupliseer nie, en om nie ook nog die plaasroman soos onder andere behandel deur Coetzee te betrek nie, maar om eerder te fokus op die 'onder-bestudeerde' stadspoësie.

Van Coller (2006) tref onderskeid tussen vier vorme van romans: die plaasroman, die dorpsroman, die voorstadsroman en die stadsroman. Hy kom tot die volgende insig:

'n Voorlopige gevolgtrekking is dat, geoordeel aan die hand van die oorgrote meerderheid van die genoemde literêre tekste, daar in die Afrikaanse prosa nog nooit vrede gemaak is met die stad nie. Of die stand van sake die gevolg van 'n ideologiese vooroordeel is, van 'n hunkering na 'n bykans mitiese agrariese hinterland waar 'n ongerepte bestaan vermoed word, en of dit die gevolg van 'n kollektiewe (ingebore) wantroue teen die stad is, sal slegs voortgesette ondersoek kan verklaar (Van Coller 2006: 113).

Hierdie artikel tree nie verder in gesprek met Coetzee en Van Coller se ondersoek nie, maar poog ook nie om hul bevindings te weerspreek nie.

Die stad/land-opposisie is eweneens nog nie voldoende geteoretiseer in Engelse studies of studies in/oor die Afrikatale nie. Stephen Gray se artikel van 1985 bied (nog steeds) die omvattendste oorsig van die *Jim comes to Joburg*-tema in die Engelse Suid-Afrikaanse letterkunde en geen studies het al gepoog om sy werk verder te voer nie,

buiten die bydraes in *Strangely Familiar* waarna hierbo verwys is. Gray en *Strangely Familiar* bly beperk tot die prosa, en verbande tussen poësie oor die stad en prosa oor die stad is na my wete nog nie voorheen getref nie.

Herhalende representasies van die stad

Soos reeds genoem, kom die aantoon van die bestaan van kultuurtekste oor verstedeliking daarop neer om stelle herhalende representasies in literêre tekste te identifiseer. Hierdie identifikasie van herhalende representasies het 'n proses van abstraksie en rekonstruksie behels: in die ontleding van 'n individuele teks word een of meer soorte representasie sigbaar, en uiteindelik is vier aspekte van die representasie van die stad in die tekste wat bestudeer is, geïdentifiseer (by sowel die kultuurteks oor Afrikanerverstedeliking as dié oor swart verstedeliking). Hierdie aspekte is:

- Die representasie van die stad deur middel van landelike beeldspraak;
- Die representasie van die stad as die setel van 'n botsing tussen plattelandse waardes en die stadsbestaan;
- Die representasie van die stad as iets wat nooit 'n ware tuiste kan wees nie;
- Die representasie van die stad as 'n plek van gevangenskap, die bese en die dood.

Wat verder uit die sistematiese analise van die stadstekste geblyk het, is dat hierdie vier aspekte van die representasie van die stad nie onafhanklik van mekaar staan of toevallig in dieselfde teks voorkom nie, maar dat hulle op mekaar voortbou en dat die ander vlakke van representasie as 't ware in elke bykomende laag opgesluit lê. Daar is dus 'n kumulatiewe proses te bespeur in die wyse waarop die stad gerepresenteer word.

Vervolgens word 'n samevatting gegee van die representasie van die stad in die kultuurtekste oor Afrikanerverstedeliking en swart verstedeliking waaruit hierdie kumulatiewe representasieprosesse sal blyk.

Die tekste wat bestudeer is, word in die onderstaande tabelle weergegee. Die studie is afgebaken tot tekste wat met verstedeliking in Johannesburg verband hou. In Afrikaans is die vroegste teks oor hierdie verskynsel Totius se *Trekkerswee* van 1915. Die vroegste tekste wat oor swart verstedeliking opgespoor kon word, dateer ongeveer uit 1920. Dit was problematies om 'n "einddatum" vir die studie te vind, ook aangesien 'n onbepaalde aantal tekste nie bestudeer kon word nie, maar die keuse is gerig deur die historiese konteks van sowel Afrikaner- as swart verstedeliking; "ekonomiese mobilisering van die Afrikaner" (Giliomee en Mbenga 2002: 291) het sedert die laat-dertigerjare plaasgevind en is ná die einde van die Tweede Wêreldoorlog bestendig (daarom kom G. A. Watermeyer se teks, *Die republiek van duisend jaar*, van 1957 as 'n anachronisme voor). Modikwe Dikobe se roman *The Marabi Dance* is in 1973 gepubliseer

maar speel tydens die 1930's en 40's af. Vanaf die 1970's begin tekste waarin herhalende representasies van verstedeliking 'n belangrike rol speel trouens plek maak vir tekste waarin politieke verset teen apartheid 'n veel sterker rol speel.

Outeur	Teks	Oorspronklike publikasiedatum	Publikasie
Totius	<i>Trekkerswee</i>	1915	–
Toon van den Heever	"In die Hoëveld"	1931	<i>Eugene en ander gedigte</i>
Johanna Cornelius	"Die stryd in die stad"	1939	<i>Klerewerker</i>
N.P. van Wyk Louw	"Stad"	1935	<i>Alleenspraak</i>
Elisabeth Eybers	"Busrit in die aand"	1939	<i>Die stil avontuur</i>
	"Witwatersrand"	1962	<i>Balans</i>
D.J. Opperman	"Sarkofaag"	1945	<i>Heilige beeste</i>
	"Stadsnag"	1945	<i>Heilige beeste</i>
	"Stad in die mis"	1945	<i>Heilige beeste</i>
	"Vyfuur"	1945	<i>Heilige beeste</i>
	"Na die myninstorting"	1945	<i>Heilige beeste</i>
	"Grootstad"	1947	<i>Negester oor Ninevé</i>
S.J. Pretorius	"Ballade van die grysland"	1947	<i>Negester oor Ninevé</i>
	"Stakers"	1943	<i>Vonke</i>
	"Sonnet – uit Malvern"	1945	<i>Die arbeider en ander gedigte</i>
	"Die arbeider"	1945	<i>Die arbeider en ander gedigte</i>
	"Stadswyk"	1963	<i>Die Mummie en ander verse</i>
G.A. Watermeyer	<i>Grou mure</i>	1953	–
	<i>Die republiek van duisend jaar</i>	1957	–

Tabel 1: Bestudeerde tekste waarin Afrikanerverstedeliking ter sprake is

'n Bespreking van sowel Afrikaanse prosa- as poësietekste sou vollediger en ideaal gewees het, maar weens die voorkoms van bestaande studies oor die stad in die Afrikaanse prosa en vanweë 'n ruimtebeperking is daar soos reeds genoem besluit om geen Afrikaanse prosatekste in hierdie studie te ontleed nie. By die tekste oor swart verstedeliking kom al drie genres egter aan die beurt. Geen Zuluromans is ontleed nie, maar wel 'n aantal gedigte van Vilakazi. Verder is die tekste in Engels.

Bostaande lys van tekste gee nie voor om omvattend te wees nie; dit sou nog deur talle belangrike tekste aangevul kon word. Kanoniserings- en publikasiekwessies is nie in berekening gebring nie. Die naasmekaarpasing van anonieme tekste met dié

Outeur	Teks	Oorspronklike publikasiedatum	Publikasie
Anoniem	"Emakhaya"	ca. 1920	<i>Lalela Zulu</i>
	"Imali yami"	ca. 1920	<i>Lalela Zulu</i>
R.R.R. Dhlomo	"Skokiaan"	1929	<i>The sjambok</i>
	"The sins of the fathers"	1929	<i>The sjambok</i>
	"Bought and paid for"	1930	<i>The sjambok</i>
	"Special pass"	1930	<i>The sjambok</i>
B.W. Vilakazi	"Woza Nonjinjikazi"	1944	<i>Inkondlo kaZulu</i>
	"Ukuhlwa"	1945	<i>Amal' ezulu</i>
	"Ezinkomponi"	1945	<i>Amal' ezulu</i>
Peter Abrahams	<i>Mine Boy</i>	1946	–
Alan Paton	<i>Cry, The Beloved Country</i>	1948	–
F.A. Venter	<i>Swart pelgrim</i>	1952	–
Mbokotwane Manqupu	"Love comes deadly"	1955	<i>The Drum Decade</i>
Richard Rive	"African Song"	1956	<i>The Drum Decade</i>
Mongane Wally Serote	"City Johannesburg"	1970	<i>Yakhal' Inkomo</i>
Njabulo Simakahle Ndebele	"I hid my love in a sewage"	1970	<i>The return of the Amasi bird</i>
Modikwe Dikobe	"A worker's lament"	1970	<i>The return of the Amasi bird</i>
	<i>The Marabi Dance</i>	1973	–

Tabel 2: Bestudeerde tekste waarin swart verstedeliking ter sprake is

van gekanoniseerde skrywers is byvoorbeeld nie geïdentifiseer nie, ook nie die bruikbaarheid van 'n teks soos *Die republiek van duisend jaar* (G. A. Watermeyer), 'n sprekende voorbeeld van Afrikanerchauvinisme (wat self deur Watermeyer uitgegee is). Die versameling tekste is primêr ingespan om hipoteses oor die kultuurteks oor verstedeliking te toets en daarom is talle konvensionele kwessies nie aangeraak nie.

Die Afrikaanse roman van F.A. Venter, *Swart pelgrim*, is as 'n teks oor swart verstedeliking bestudeer al is die outeur nie swart nie (presies dieselfde situasie as met *Cry, the Beloved Country*, natuurlik). Hoewel 'n noukeurige ideologiese analise waarskynlik sou uitwys dat Venter se opvattinge oor swart mense tot 'n kunsmatige verplasing in hul omstandighede in die vorm van die roman gelei het, was juis hierdie kunsmatige representasies en hul ooreenkoms met representasies wat by swart skrywers gevind word, vir die doel van hierdie studie belangrik.

Indien tekste uit ander inheemse tale as Zulu oorweeg is, sou die vertaling van Basotho-mynwerkersliedere deur Malefetsane Lenake en Chris Swanepoel, *Swertsange*

(Mokitimi 2004) een van die tekste gewees het wat beslis ingesluit sou wees by hierdie studie.

Dit is nie moontlik om in die hardekopie, soos by die oorspronklike M.A.-verhandeling, 'n bylaag te verskaf van al die gedigtekste (insluitende oorspronklike Zulu-gedigte en vertalings) wat in die studie ontleed is nie.³ Verder is daar geen ruimte om gedetailleerde ontledings van tekste te verskaf nie, en word daar volstaan by sleutel-aanhalings en die uiteindelijke gevolgtrekkings van die sistematiese analises wat in die verhandeling uitgevoer is.

Die representasie van die stad deur middel van landelike beeldspraak

In tekste oor Afrikanerverstedeliking asook swart verstedeliking vind representasie van die stad deur middel van landelike beeldspraak op 'n aantal verskillende maniere plaas.

Die diskoers oor die stad blyk in vele tekste nie oor 'n woordeskat te beskik waarmee die stad gerepresenteer kan word nie. Gevolglik word die stad in die vorm van landelike metafore beskryf. In *Trekkerswee* van Totius word die stad beskryf as “één molshoop, groot en grys” (Totius 1977: 177). In Eybers se “Busrit in die aand” word die weerkaatsing van lig op die teerpad vergelyk met “oor 'n dam die blinkpad na die maan”. Die spreker se verblyf in die stad word in “Witwatersrand” vergelyk met 'n “bitter vrug” om aan te “knaag” tot die “haassprong terug” na die landelike omgewing gemaak kan word. Die werkers in Opperman se “Ballade van die grysland” word vergelyk met “bye aan 'n nat bruin heuningkoek”, en elders word die vermaaklikheidsentrums van die stad beskryf as “tuine van die nag, waar neonligte blom”. In *Die republiek van duisend jaar* deur G. A. Watermeyer word die oorname van die stad deur die Afrikaner herhaaldelik beskryf in die vorm van metafore wat aan die landelike, landbou, ensovoorts ontleen is, byvoorbeeld “fontein van die stad verken / om leibeurt vir die volk te wen” (Watermeyer 1957: 26).

In sowel die gedigte “Woza Nonjinjikazi” (reël 13) as “Ezinkomponi” (reël 44) van Vilakazi word die werkers op die myne met molle vergelyk en gevolglik die mynhope met molshope. Enersyds beklemtoon dit die ondergrondse aard van hul werk, wat onnatuurlik is (in “Ezinkomponi” is die veldmuis eintlik in 'n mol verander, en die mynwerkers moes 'n soortgelyke metamorfose ondergaan). Andersyds word gesuggereer dat die werkers niks het om vir hulle arbeid te wys nie, soos wat 'n mol se getonnel niks anders as nuttelose grondhope oplewer nie. Weliswaar is dit nie presies 'n metafoor nie, maar 'n rustige aand in die stad noop Xuma in *Mine Boy* (Abrahams) om te dink, “It was like being home in the country again”. In Venter se *Swart pelgrim* word die stad en sy mense telkens deur middel van landelike metafore beskryf, byvoorbeeld die geboue wat soos “kranse” is, die “wildernis van beton en staal”, ensovoorts. Die transponering van elemente van die stad op natuurelemente wat gebruik word om die stad te beskryf, word uitgebreid in “City Johannesburg” (Serote)

toegepas, in frases soos “neon flowers”, “electrical wind” en “cement trees”. In *The Marabi Dance* (Dikobe) word ’n aand in ’n danssaal, ’n tipiese stedelike toneel, beskryf deur die dansers te vergelyk met wiegende mielieplante en voete wat beweeg “soos ’n springbok wat ’n rivier oorsteek”.

Die stad is dikwels ’n vervorming van die landelike, byvoorbeeld in *Trekkerswee* waar ’n lys mooi, skoon elemente van die landelike nou vuil en verdorwe geraak het: “Die grond voorheen so skoon en rooi / is nou met steenkool-as bestrooi”.

In Vilakazi se “Ukuhlwa” word die stad onder andere beskryf deur enumerasie van die landelike aspekte wat in die stad afwesig is (byvoorbeeld gras en ’n rivier).

Die rook wat oor die stad hang, en die stadslug in die nag, word in *Trekkerswee* vergelyk met die rook en “gegloor” van ’n “veldbrand”, dit wil sê, iets vernietigends in die natuur. In “Ballade van die gysland” (Opperman) is die son wat op die “dakke en skoorstene blink” soos die son wat in ’n “leeggeloopte dam” (in die landelike omgewing) blink op “bottelskerwe en geroeste sink”. Eweneens is die vergelyking van die stadsbewoners met “nat voëls” (reël 59) ’n gelykstelling met ’n negatiewe element van die natuur.

Die feit dat die mans in “Ezinkomponi” van Vilakazi (strofe 8) met “gekastreerde osse” vergelyk word, dui op die wyse waarop hulle van hul manklikheid ontnem is. In “Ukuhlwa” (Vilakazi) word misdadigers vergelyk met jagters, en die stadsbewoners is gevolglik hierdie jagters se prooi. Op dieselfde manier word die mensemasse soos ’n trop diere deur die nag bymekaargemaak, waardeur die passiwiteit en hulpeloosheid van die werkers beklemtoon word. In *Swart pelgrim* beskryf Kolisile die manier waarop die stad ’n houvas op Mfazwe gekry het, as ’n “tier” wat “die jong kalf gryp en nie laat los nie” (Venter 1959: 27). ’n Ander negatiewe aspek van die natuur is gronderosie, waarmee mense se gesigsuitdrukings in “City Johannesburg” (Serote) vergelyk word: “Expressions that have tears like furrows of soil erosion” (reël 42).

Die representasie van die stad as die setel van ’n botsing tussen plattelandse waardes en die stadsbestaan

In Afrikaanse tekste hou ‘plattelandse’ waardes dinge soos geloof, tradisie en antikapitalisme in. Oom Gert in *Trekkerswee* beleef dit as ’n versteuring van ’n God-gegewe orde dat daar “geen Son- of Maandag meer” (Totius 1977: 164) in die stadsgewoel is nie. Nou vervleg met oom Gert se geloof is ’n grootliks geldlose bestaan vóór die koms van die stad en myne. Nou dat oom Gert egter afhanklik is van geld, is hy “vol sorg”, want “’n ander God het daar gekom, / en die naam van die god is: Goud” (Totius 1977: 161). Ook in die gedig “In die Hoëveld” is die spreker se “huisie” op die Hoëveld in direkte kontras met “geld”: “Staan my huisie, wat ek moes verlaat vir geld”. Dit was ook die plek waar ’n mens nog “aan ’n God kan glo”, wat by implikasie nie in die stad moontlik is nie. In *Grou mure* (S. J. Pretorius) was die natuur op soortgelyke wyse ’n religieuse ruimte (“elke krans was ’n altaar / en oral het ons

God gewaar”). Daarteenoor, in die stad, sê die spreker, “Maar hier gevang deur die masjien [...] weet ons niks meer van God daarbuite / agter die skemerende ruite” (Pretorius 1953: 7).

In “Woza Nonjinjikazi” (Vilakazi) spreek die verwysings na tradisionele fluite, musiek en regimentele danse van ’n ouer tradisionele leefwyse. Hierdie dinge bestaan in veranderde vorm op die myne voort en dien gevolglik as rigtingwysers na ’n toekoms waarin die heersende politieke orde omgekeerd sal wees. In “Ezinkomponi” word die verlede van die Zulu’s (byvoorbeeld hulle oorwinning oor die Engelse by Isandhlwana) egter verdwerg deur hulle huidige onderdrukking as mynwerkers. Op eenderse wyse moes hulle tradisionele leefwyse (soos verteenwoordig deur mielies, suurmelk en melk) plek maak vir die dinge van die stad (soos Westerse pap). Op die myne word volgroeiende mans “seuns” genoem, wat dui op ’n omkering van die natuurlike, tradisionele orde. In *Mine Boy* (Abrahams) word daar eksplisiet verwys na “the ways of your people” (Abrahams 1975: 10) waarvan ’n mens volgens Leah in die stad vervreemd raak. Elders in die roman is dit duidelik dat tradisionele waardes (*custom*) en die stad nie met mekaar versoenbaar is nie. *Cry, The Beloved Country* (Paton) spreek ook eksplisiet die kwessie van die *tribe* en *tribal society* en die spanninge tussen die tradisionele begrip van die stam en die stedelike leefwyse aan. In *The Marabi Dance* (Dikobe) word die “Afrikadans” as positiewer en edeler as die “Westerse dans” uitgebeeld.

Die representasie van die stad as iets wat nooit ’n ware tuiste kan wees nie

In “Die stryd in die stad” deur Johanna Cornelius maak uitsprake van die spreker soos “Ek is gebroke, gedrywe van my land” (reël 3) dit duidelik dat die stad in teenstelling staan tot die spreker se ware tuiste en dus by implikasie nie ’n tuiste kan wees nie. Ook in “Witwatersrand” van Eybers is die implikasie van “die haassprong terug” dat die stad slegs ’n tydelike tuiste is en dat daar teruggegaan sal word na ’n ware tuiste elders (op die platteland). In “Sonnet – uit Malvern” (Pretorius) suggereer die frase “nou onterf van vadersgrond” dat die werkers hulle nie meer in hulle ware tuiste bevind nie en elders ’n heenkome moes vind. Die stad is niks meer as ’n “hawe” in *Die republiek van duisend jaar* (Watermeyer) nie – dit word slegs as ’n noodwendige onderdak beleef.

’n Eenvoudige liedjie soos “Emakhaya” druk die gedagte uit dat daar teruggegaan moet word na die spreker en sy vriende se ware tuiste op die platteland waar daar op hulle gewag word. In “Ezinkomponi” (Vilakazi) word die idee egter veel meer eksplisiet uitgedruk dat onteiening van die grond van die voorvaders plaasgevind het en is daar ’n versugting na ’n tyd wanneer die grond weer aan die regmatige eienaars sal behoort. In *Mine Boy* (Abrahams) sien Xuma (wat pas van die platteland af gekom het) dit as vanselfsprekend dat iemand wat in die stad woon, ’n verlange na die platteland sal hê, ongeag hoe lank hulle al in die stad woon. In *The Marabi Dance* is verblyfreg in

die stad onseker en afhanklik van 'n persoon se werksituasie, en hierdie onbevredigende stand van sake word nog verder vererger deur die gebrek aan 'n tuiste op die platteland, aangesien dié lankal nie meer bestaan nie.

Die representasie van die stad as 'n plek van gevangenskap, die bose en die dood

Die drie elemente (gevangenskap, die bose en die dood) wat telkens gesamentlik in hierdie onderafdeling behandel is, is juis tesame behandel omdat hulle moeilik van mekaar geskei kan word. In tekste oor sowel Afrikanerverstedeliking as swart verstedeliking word beelding waarin die stad 'n plek van gevangenskap of boosheid is gesamentlik met beelding aangetref wat dui op doodsheid of die onvermydelikheid van die dood in die stad. Daar kan wel onderskei word tussen die totstandkoming van hierdie gelyktydige beelding deur middel van simboliek en deur ander middele.

In Van Wyk Louw se gedig "Stad" word die stadsbewoners se gesigte as "geel geplooië maskers" beskryf, wat sowel siekte as leweloosheid impliseer. Daar is ook die simboliek van die kleur swart ("swart geteerde strate", "swart masjien") en van die slang ("slange gly van bande"). Die donker simboliseer in "Stadsnag" (Opperman) die bose en daar is ook eksplisiete verwysing na "Mefistofeles"; die ganse gedig is 'n beskrywing van die gevolge van boosheid en verlorenheid in die stad. 'n Soortgelyke proses vind plaas in "Vyfuur" waar die "eie duisternis" waarin die "moeë duisendpoot" homself sluit ook die simboliese betekenis van boosheid en die dood dra. Die "stakers" (in die gedig deur S. J. Pretorius) word omring deur masjinerie wat beskryf word as "donker diere" wat "glimmend swart" is. Die simboliek van swart en donkerte word versterk deur die frase in die slotreël "stil soos die dood". Die fabriek is selfs tydens 'n staking 'n dreigende ruimte wat uiteindelik tot die werkers se dood sal lei. Pretorius blyk 'n digter te wees wat graag simboliek inspan, want in "Die arbeider" kom dit herhaaldelik voor: die simboliek van die kleure wit en swart, en ook die simboliek van die "draak" en die "reuse-adder". Laasgenoemde drie elemente simboliseer al drie boosheid en dui daarop dat die arbeider se ondergang in die stad onvermydelik is.

In "Ukuhlwa" (Vilakazi) staan "vlermuise" vir die tyd van die nag wat onheil suggereer, terwyl die massa wat krioel soos maaiers 'n suggestie van dood en verrotting het. Njabulo Ndebele se gedig "I hid my love in a sewage" gebruik die beeld van 'n perdeskoen wat eers op die hoof van 'n perd op die platteland was, maar nou soos 'n klok oor teerste strate lui. 'n Klok kondig dikwels dood en ongeluk aan.

Die stad (of meer spesifiek die myn) in die teks "In die Hoëveld" van Toon van den Heever is gelyktydig 'n plek van gevangenskap ("gange van die myn") en 'n plek waar die spreker die dood sal ontmoet ("as die tering kwaai word en ek hoor die laaste fluit"). Daar is geen vooruitsig dat hy sal terugkeer na sy geliefde huisie in die Hoëveld vóór sy dood nie. Eweneens is die "werkers van die stad" in "Busrit in die aand" se "lot" gelyktydig die feit dat hulle soos "slawe" en "buit" is, maar hul "lot"

kan ook uiteindelik die dood impliseer. Die stad en die myn val in “Sarkofaag” (Opperman) saam; die myn word uitgebeeld as ’n graf wat vir alle inwoners ’n teken van die dood word. In “Stad in die mis” word die stad in ’n uitgebreide metafoor as ’n wreedaardige dier uitgebeeld wat onheilspellend en gevaarlik is. Die mynwerkers in die gedig “Na die myninstorting” is sodanig verontmenslik en onderdruk deur die werk op die myn dat hulle selfs ná hulle letterlike dood meer tot die doodsheid en donkerte van die myn behoort as tot die glans van die hemel. ’n Uitgebreide metafoor word opnuut in “Grootstad” van Opperman aangetref waarin die stad ’n vrou is wat tot haar onderdane se ondergang lei. Die arbeider se herhalende, uitsiglose bestaan (in “Die arbeider”) word uitgebeeld deur hom te vergelyk met die blinde Simson wat by Gasa in die gevangenis moes maal as ’n hulpelose gevangene. Die kinders speel naby die “kerkhof” in “Stadswyk” en hulle bal hop ook op die stoep van die begrafnisondernemer, waardeur die werklikheid van die dood in die stad gesuggereer word. In *Grou mure* dui die verwysing na die “masjien / wat ons in slawerny moet dien” op die werkers se gevangenskap in die stad, wat elders versterk word wanneer die Afrikaners as “krygsgevangenes” in die stad uitgebeeld word. Die dood in haar “swart kappie” is alomteenwoordig” en daar word ook in die gedig na hospitale en begraafplase, met ander woorde na siekte en die dood verwys.

In die liedjie “Imali yami” word gesê dat mense deur die mynhope opgeëet word en dus in die myn verdwyn – beeldspraak wat op die eenvoudigste vlak daarop dui dat ’n persoon se lewe ingrypend deur die stad verander word, maar ook op die uiterste kan beteken dat iemand nooit weer terugkom nie en dus op die myn doodgaan. Die kortverhale van R. R. R. Dhlomo beeld Johannesburg uit as ’n wrede stad waarin tradisie disintegreer en dronkenskap en geweld aan die orde van die dag is. “Woza Nonjinjikazi” en “Ezinkomponi” van Vilakazi eindig met ’n landelike toneel waarin uiteindelik rus te vinde sal wees, waarmee gesuggereer word dat dood op die myne onvermydelik is. In albei tekste speel die masjiene ook ’n belangrike rol. Die trein in “Woza Nonjinjikazi” word direk met die dood verbind. Verder word die onderdanigheid van die masjiene uitgelig, die feit dat hulle nie ’n keuse gehad het as om op die myne te wees nie. In “Ezinkomponi” word die arbeiders op ’n gegewe oomblik die broers van die masjiene genoem, waarmee die gedwonge aard van hulle arbeid op die myn beklemtoon word. Die spreker in “Ezinkomponi” beeld die myne ook herhaaldelik uit as ’n ruimte waarbinne mense siek word en doodgaan. In *Cry, The Beloved Country* (Paton) is Johannesburg dwarsdeur die roman “a great and wicked city”. In die verhale “Love comes deadly” (Manqupu) en “African song” (Rive) is die stad ’n slegte plek wat onvermydelik tot die verval van individuele persone lei. In “City Johannesburg” (Serote) word die stad baie eksplisiet ’n plek van die dood genoem en in “A worker’s lament” is dit die werker se gevangenskap in die stad wat voorop staan.

Samevatting

In hierdie vergelykende oorsig het geblyk dat die kultuurteks oor Afrikanerverstedeliking veel gemeen het met die kultuurteks oor swart verstedeliking wat betref die eerste vlak van representasie, naamlik die uitbeelding van die stad met gebruikmaking van landelike beeldspraak. Deur die stad te beskryf met gebruikmaking van landelike beeldspraak word die afwesigheid van die natuur enersyds beklemtoon, maar is dit ook andersyds duidelik dat die stad oor beperkte beelding beskik wat ontoereikend is om 'n representasie van die stad te gee. Die direkte vermelding van die afwesigheid van die landelike is nie in so 'n groot mate in die gekose tekste teenwoordig nie, maar dit is die ander kant van die landelike wat juis betrek word om die stedelike uit te beeld.

In 'n sekere opsig keer beeldspraak waar die negatiewe, lelike en vernietigende aspekte van die landelike omgewing uitgelig word, die tradisionele stad/land-opposisie op sy kop, waarbinne die landelike 'n vanselfsprekende positiewe invulling het. Die stad is egter in hierdie voorbeelde ewe afhanklik van die landelike. Steeds is die stad se vermoë tot beelding beperk en word bekende beelde uit die landelike omgewing vereis om die stad nog verder as ongewens, onvriendelik en onvrugbaar uit te beeld.

Daar is opvallende verskille in die wyse waarop 'n botsing tussen tradisionele oftewel plattelandse waardes en die stedelike omgewing in Afrikaanse tekste en tekste oor swart verstedeliking uitgebeeld word. By tekste oor Afrikanerverstedeliking lê die spanning hoofsaaklik in die kontras tussen die vroeëre landelike manier van leef, wat 'n groot klem op godsdiens en 'n sekere afkeer van geld en materialisme behels het, en die leefwyse wat uit verstedeliking voortgespruit het. Tekste oor swart verstedeliking, aan die ander kant, kontrasteer die geskiedenis van bepaalde stamme, sekere stamgebruike, en die ganse konsep van die stam en stamgebruike met 'n stedelike samelewing waarin hierdie dinge weggeval het.

Die stad bied in tekste oor Afrikanerverstedeliking asook oor swart verstedeliking nie 'n tuiste nie. In albei gevalle is die stad dikwels juis verteenwoordigend van onteiening en is in hierdie sin die antitese van 'n ware tuiste.

Simboliek is veel sterker teenwoordig in Afrikaanse tekste as in tekste oor swart verstedeliking waar dit oor die representasie van die stad as 'n plek van gevangenskap, die bese en dood gaan. Hierdie tipe uitsprake is in tekste oor swart verstedeliking gewoonlik baie eksplisiet en daar word dus nie van simboliek gebruik gemaak om boosheid of die dood te suggereer nie. In talle tekste van Opperman en Pretorius word simboliek egter juis gereeld ingespan. Arbeid in die stad is in tekste oor Afrikanerverstedeliking en swart verstedeliking 'n vernamese faktor waarom die uitbeelding van die stad as 'n plek van gevangenskap wentel. Tegelykertyd lei hierdie arbeid tot die dood. Tekste oor swart verstedeliking betrek noodwendig dikwels die geewe van die goudmyne, terwyl die tipe werk wat in tekste oor Afrikaners se

verstedeliking genoem word, nie eksplisiet beskryf word nie. In ander tekste (oor Afrikaner- én swart verstedeliking) is die stad eenvoudig op sigself 'n setel van boosheid en hierdie boosheid lei tot mense se ondergang en dood. Apokaliptiese beelde van die bose stad (soos byvoorbeeld aangetref word in “Die arbeider” van Pretorius en “Grootstad” van Opperman) ontbreek in tekste oor swart verstedeliking – dit is eerder die politieke bestel en die ingesteldheid van wit teenoor swart wat ‘boos’ is en prominent in baie tekste figureer.

Uit die vergelyking van die kultuurtekste oor verstedeliking blyk dat daar meer ooreenkomste as verskille in die representasie van die verstedeliking van Afrikaners en swart mense in literêre tekste is. Hierdie ooreenkomste is: (1) dat sowel in tekste oor Afrikanerverstedeliking as swart verstedeliking daar volop van die landelike metaforiek gebruik gemaak word om die stad uit te beeld; (2) dat die stad in etlike tekste oor Afrikaner- en swart verstedeliking as die setel van 'n botsing tussen tradisionele waardes en die stadsomgewing uitgebeeld word – met die implikasie dat die plattelandse waardes beter en edeler is as die waardes en leefwyse wat in die stad gehuldig word, en dat hulle nie in die stad kan bly voortbestaan nie; (3) die representasie van die stad as 'n plek wat nie 'n ware tuiste vir Afrikaners of swart mense kan wees nie, 'n gedwonge onderdak wat in sterk kontras tot die eintlike tuiste, die platteland, staan; (4) die representasie van die stad as 'n plek van gevangenskap, die bose en die dood in tekste oor Afrikaner- en swart verstedeliking, hetsy in algemene sin of met spesifieke verwysing na die arbeid wat in die stad verrig word wat mense gevange hou en tot hulle dood lei.

Die verskille tussen die kultuurtekste oor verstedeliking lê grootliks in die spesifieke invulling en ideologiese implikasies van die verskillende vlakke van representasie van die stad en verstedeliking. By tekste oor Afrikanerverstedeliking is die “landelike” hoofsaaklik die plaas, wat keer op keer in die Afrikaanse letterkunde na vore tree as 'n *source of meaning* (Coetzee 1988:88). Bepaalde waardes soos godsdiens en anti-kapitalisme gaan met die lewe op die plaas gepaard en die plaas word as die enigste moontlike tuiste van die Afrikaner gesien. In tekste oor swart verstedeliking is die landelike die natuur, maar ook die gebruike en orale oorlewering wat tot die tradisionele leefwyse behoort het, en 'n bewustheid van die wêreld van die voorvaders. Hierdie gebruike en godsdienstige ingesteldheid kan nie in die stad herwin word nie, en beelde van die dood en kontak met die voorvaders word uitsluitlik in 'n landelike milieu geplaas. Die spesifieke arbeid wat Afrikaners en swart mense verrig het, verskil dikwels in die literêre tekste, maar die implikasies van hierdie werk is grootliks dieselfde (gevangenskap en die dood). Wel is daar by die kultuurteks oor swart verstedeliking die bykomende element van verzet teen wit onderdrukking (waarvan die goudmyne emblematis is), terwyl 'n soortgelyke politiese (anti-Britse) sentiment nie frekwent in die tekste oor Afrikanerverstedeliking wat bestudeer is, voorkom nie.

Slot

Malvern van Wyk Smith (1996: 82) skryf as volg oor die belangrikheid van die stad in vergelykende studies oor Suid-Afrikaanse letterkundes:

not only does the city as a literary trope usually express a profound split between a pre-modern oral culture and a modernist culture, but as a site of traumatic real and symbolic encounter in South Africa it has typically figured quite differently in black and white writing. [...] [T]he trope of the city generates perhaps the most salient indicators of the enormous rifts that have existed, and in many respects still do exist, between the different literary traditions, if not actually different literatures, in South Africa.

Die rasionaal vir 'n vergelykende studie oor Afrikaner- en swart verstedeliking sou op grond van hierdie stelling wees om aan te toon in watter mate daar verwydering tussen Afrikaners en swart mense bestaan het en hoe hulle ervarings opvallend verskillend was – wat verduidelik waarom daar sulke groot verskille tussen die letterkundes van Suid-Afrika bestaan. Soos reeds in die inleiding genoem, is ook De Kock (1996: 86) van mening dat dit sinvoller is om die wyses te bestudeer waarop *cultural division* tussen die verskillende groepe in Suid-Afrika ontstaan het.

In hierdie studie is egter aangetoon dat literêre tekste oor die verstedeliking van Afrikaners juis *nie* drasties verskil van literêre tekste oor swart verstedeliking *nie*. Dieselfde herhalende skemas kom in albei stelle tekste (dit wil sê, in al drie letterkundes – Afrikaans, Engels, Zulu) voor. Hoewel daar konsekwent en met opset geen vergelyking tussen individuele tekste plaasgevind het *nie*, is dit moontlik om op frappante ooreenkomste tussen Afrikaanse tekste en Engelse- of Zulutekste te wys. Nog belangriker is die ooreenkomste in die *wyse* van representasie wat herhaaldelik aangetoon is.

Daar is aangetoon dat die verskille tussen die kultuurtekste oor Afrikaner- en swart verstedeliking hoofsaaklik op die vlak lê van aktuele gegewens wat met die verskille in die behandeling van swart mense en Afrikaners in die stad en op die myne verband hou. Die onderliggende (ideologiese) aard van die representasies van die stad en die middele waarmee hierdie representasie tot stand kom, is egter in 'n groot mate eenders.

Hierdie gevolgtrekkings dien in die eerste plek as versterking van Ampie Coetzee (1996b: 14) se pleidooi dat vergelykende studies tussen Suid-Afrikaanse letterkundes binne die raamwerk van studies oor diskoers/diskursiewe formasies moet plaasvind. Die aantoon van die bestaan van kultuurtekste oor die verstedeliking van Afrikaners en swart mense enersyds en die ooreenkomste tussen hierdie kultuurtekste andersyds illustreer die mag van die diskoers oor verstedeliking in Suid-Afrika en die aard van hierdie diskoers as essensieel *een* verhaal wat deur verskillende karakters vertel is (vergelyk Chapman 2003: xix).

'n Belangrike tekortkoming van die studie is dat hoewel die literêre tekste oor verstedeliking duidelik in 'n diskoers ingebed is wat historiese en politieke prosesse insluit, daar slegs kortliks hierna verwys is. Daar sou vollediger aangetoon kon word hoe die kultuurteks oor verstedeliking ingebed is in politieke prosesse soos wetgewing oor verstedeliking en hoe dit swart en wit geaffekteer het. Een manier om dit te bewerkstellig, sou miskien wees om Suid-Afrikaanse outobiografieë by die studie te betrek: boeke soos *Down Second Avenue* (1959) deur Es'kia Mphahlele vertel die verhaal van verstedeliking op 'n wyse wat literêr asook by uitstek geskiedkundig van aard is. Verder is die vernaamste tekortkoming van die studie die beperkte aard daarvan: ten opsigte van sowel die Afrikaanse letterkunde as die letterkundes van Engels en Zulu sou die bevindinge van die studie aan soveel as moontlik ander tekste, in alle genres, getoets moes kon word.

Behalwe vir 'n bykomende korpus tekste waarin die hipoteses en gevolgtrekkings van hierdie studie nog verder getoets sou kon word, bied die konsep van diskursiewe formasies in Suid-Afrika moontlikhede vir vele vergelykende studies in Suid-Afrika. Hierdie studie het gepoog om 'n praktiese voorbeeld te wees van 'n werkwyse waarin die bestaan van gedeelde diskoerse die vertrekpunt vir vergelykende studies tussen Suid-Afrikaanse letterkundes is, en hopelik sal ander toekomstige navorsing nog verder aantoon "to what extent literatures have written [discursive] formations [...]" (Coetzee, 1996b: 14). Die breër toepassingsmoontlikhede van Maaïke Meijer se konsep van die "kultuurtekst" binne literatuurstudie, maar ook kultuur- en mediastudie, is ook heelwat verdere ondersoek werd.

Die studie blyk ook aan te toon dat die hipoteses van navorsers wat teoreties oor vergelykende literatuurstudie in Suid-Afrika skryf, soms verkeerd bewys kan word wanneer sulke studies in die praktyk uitgevoer word, byvoorbeeld, dat groter ooreenkomste oor kultuurgrense heen moontlik is as wat 'n mens sou kon vermoed. 'n Vername funksie van meer vergelykende studies tussen Suid-Afrikaanse letterkundes sal uiteindelik wees om nuwe literatuurgeskiedenis moontlik te maak waarin verantwoorde stellings oor die interaksie, ooreenkomste en verskille tussen Suid-Afrikaanse letterkundes gevind kan word.

Aantekeninge

1. Hierdie artikel is gebaseer op 'n meestersgraadverhandeling, "Kultuurtekste oor verstedeliking: 'n vergelyking tussen Afrikaner- en swart verstedeliking in literêre tekste" (2009), voltooi onder leiding van prof. C. H. F. Ohlhoff, Universiteit van Pretoria.
2. Ten opsigte van die tema van verstedeliking het enkele persone en ook een van die eksterne keurders van hierdie artikel gewys op die feit dat stadsliteratuur ook elders in die wêreld, byvoorbeeld in Europa, 'n vername kenmerk van die modernisme was. Wanneer 'n mens Opperman se stads-gedigte lees, kan onmiddellike vergelyking gedoen word met byvoorbeeld die Duitse digter Georg Heym (met 'n teks soos "Der Gott der Stadt"). Ek sou aanvoer dat 'n breër, internasionale verskynsel ten opsigte van stadsliteratuur beslis bestaan, maar ek sou dit net so belangrik vind om stadsliteratuur in Duitsland en Amerika, byvoorbeeld, binne 'n groter diskursiewe raamwerk soos bepaal deur die

betrokke letterkunde en konteks te bestudeer as wat ek dit vir Suid-Afrikaanse stadsliteratuur nodig ag.

3. 'n Bylaag met tersaaklike gedigtekste is by die elektroniese weergawe van hierdie artikel beskikbaar, kyk letterkunde.up.ac.za.

Bronnelys

- Bassnett, S. 1993. *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Chapman, M. 2003. *Southern African Literatures*. Pietermaritzburg: University of Natal Press.
- Coetzee, A. 1996a. Oorgangsliteratuurgeskiedenis: die illusie van 'n nasionale Suid-Afrikaanse letterkunde. *Literator*, 18(3): 41–55.
- _____. 1996b. Rethinking South African national literary history. South Africa? History? Literary History? In Smit, J. A., Van Wyk, J. and Wade, J. (eds.) *Rethinking South African Literary History*. Durban: Y Press, 10–19.
- _____. 2000. *'n Hele os vir 'n ou broodmes. Grond en die plaasnarratief sedert 1595*. Pretoria / Kaapstad: Van Schaik / Human en Rousseau.
- Coetzee, J. M. 1988. *White Writing: On the Culture of Letters in South Africa*. New Haven: Yale University Press.
- De Kock, L. 1996. The pursuit of smaller stories: Reconsidering the limits of literary history in South Africa. In Smit, J.A., Van Wyk, J. and Wade, J. (eds.) *Rethinking South African Literary History*. Durban: Y Press, 85–92.
- _____. 1997. An impossible history. *English in Africa*, 24(1): 103–17.
- Gérard, A. S. et al. 1993. *Comparative Literature and African Literatures*. Pretoria: Via Afrika.
- Giliomee, H. en Mbenga, B. 2007. *Nuwe geskiedenis van Suid-Afrika*. Kaapstad: Tafelberg.
- Gray, S. 1979. *Southern African Literature: An Introduction*. Cape Town: David Philip.
- _____. 1985. Third world meets first world. The theme of 'Jim comes to Joburg' in South African English fiction. *Kunapipi*, VII (1): 61–80.
- Green, M. 1996. Resisting a national literary history. In Smit, J.A., Van Wyk, J. and Wade, J. (eds.) *Rethinking South African Literary History*. Durban: Y Press, 224–35.
- _____. 1997. *Novel Histories. Past, Present and Future in South African Fiction*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Hall, S. 1997. The work of representation. In Hall, S. (ed.) *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage, 1–64.
- Heywood, C. 2004. *A History of South African Literature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lubbe, H. en Wiehahn, R. 2000. Die Afrikaanse plaasroman in die twintigste eeu. *Stilet*, 12(1): 153–67.
- Meijer, M. 1996. *In tekst gevat: Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mokitimi, M. I. P. 2004. *Swerfsange. Liedere van Basotho-mynwerkers*. Vert. Malefetsane Lenake en Chris Swanepoel. Pretoria: Van Schaik.
- Ntuli, D. B. Z. en Swanepoel, C. F. 1993. *Southern African Literature in African Languages: A Concise Historical Perspective*. Pretoria: Acacia.
- Ohlhoff, C. H. F. 1995. Trekkerswee: Tagtig jaar later. In Bosman, N. (red.) *'n Man van woorde: feesbundel vir Louis Eksteen*. Pretoria: Van Schaik, 65–74.
- Smit, J. A., Van Wyk, J. and Wade, J. (eds.) *Rethinking South African Literary History*. Durban: Y Press.
- Spies, L. 1981. Die stad in die Afrikaanse poësie: Vervreemdingsoord en onderdak. Van Jaarsveld, F. A. (red.) *Verstedeliking in Suid-Afrika*. Pretoria: Universiteit van Pretoria.
- Stahle, N. 2001. The road returning: A post-apartheid perspective of country and city in Paton's *Cry, The Beloved Country*, Abrahams's *Mine Boy* and Venter's *Swart Pelgrim*. In: Van der Merwe, C. N. (red.) *Strangely Familiar: South African Narratives in Town and Countryside*. Pretoria: Content Solutions, 187–220.
- Tötösy de Zepetnek, S. 1998. *Comparative Literature: Theory, Method, Application*. Amsterdam: Rodopi.
- Van Coller, H. P. 1995. Die Afrikaanse plaasroman as ideologiese refleksie van die politieke en sosiale werklikheid in Suid-Afrika. *Stilet*, 7(2): 22–31.
- _____. 2005. Die Afrikaanse prosa se peregrinasie van die plaas na die stad. In Oliphant, A.W. en Roos, H. (eds.) *Word, (Wo)man, World. Essays on Literature*. Pretoria: University of South Africa, 56–93.

- _____. 2006. Die representasie van plaas, dorp en stad in die Afrikaanse prosa. *Stilet*, 18(1): 90–121.
- Van der Merwe, C. N. (red.) 2001. *Strangely Familiar: South African Narratives in Town and Countryside*. Pretoria: Content Solutions.
- Van Rensburg, F. I. J. 1981. *Die Afrikaanse digter as historikus van Johannesburg*. Johannesburg: Randse Afrikaanse Universiteit.
- _____. 1987. *Die smal baan. Aspekte en figure uit die ontwikkelingsgang van die Afrikaanse letterkunde*. Tweede uitgawe. Kaapstad: Tafelberg.
- Van Vuuren, H. 1994a. Introduction: Literary historiography, with specific reference to the problems of the South African context. *Journal for Literary Studies*, 10(3/4): 261–78.
- _____. 1994b. Recent changes in South African literary historiography: theory and practice. *Alternation*, 1(1): 8–20.
- _____. [A]. Heywood's *A History of South African Literature* – totally unreliable as a study guide or introduction. <http://oulitnet.co.za/seminarroom/van_vuuren_heywood.asp>. Besoek: 25.06.2010.
- Van Wyk Smith, M. 1996. White Writing/Writing Black: The anxiety of non-influence. In Smit, J. A., Van Wyk, J. and Wade, J. (eds.) *Rethinking South African Literary History*. Durban: Y Press, 71–84.
- Williams, R. 1993 [1973]. *The Country and the City*. London: Hogarth Press.

Bylaag:

VERSTEDELIKING, SUID-AFRIKAANSE LETTERKUNDES EN DIE KULTUURTEKS

Jacomien van Niekerk

(a) Gedigtekste: *Afrikanerverstedeliking*

Die stryd in die stad

Johanna Cornelius

1. Ek kom van die plaas, van die platteland;
2. Te verdruk om daar langer te woon.
3. Ek is gebroke, gedrywe van my land,
4. Erfnis van my voorvaders, dis my loon.

5. Hoe het ek gesukkel en gesoek;
6. Hier in die woelige selfsugtige plek,
7. Na 'n werkie. My familie moet lewe.
8. Wat 'n vloek om voedsel te kry en klere om die liggaam te dek.

9. Hier is 'n uitweg – sluit aan by 'n Unie,
10. Waar mense wat strewe na 'n beter dag
11. Verenig, saamstaan en veg in één linie,
12. Die leuse van ons volk – “Eendrag maak mag!”

13. Nou staan ek tesaam met die werkendeklas
14. Ons werk en ons ly, daar's 'n stryd wat ons moet stry,
15. Ons strewe en ons bou, tot die hoogste mas,
16. Vir 'n beter lewe vir ons almal, vir jou en vir my!

Uit: *Klerewerker*, Deel 2, Nr. 5, Desember 1939.
(Van Wyk, Conradie & Constandaras 1988: 319)

Stad

N. P. van Wyk Louw

1. Troosteloosheid van geel geplooië maskers
2. teen swart geteerde strate
3. oë leeg, soos uit 'n ou verlate
4. huis die vensters staar.

5. Ewige beweging heen en weer
6. van ratte, ratte in 'n swart masjien
7. met slangegly van bande, en
8. die blink van yster wat nie sien.

(Louw 1981: 29)

In die Hoëveld

Toon van den Heever

1. In die Hoëveld, waar dit oop is en die hemel wyd daarbo,
2. Waar kuddes waaigras huppel oor die veld,
3. Waar 'n mens nog vry kan asemhaal en aan 'n God kan glo,
4. Staan my huisie, wat ek moes verlaat vir geld.
5. En as ek in die gange van die myn hier sit en droom
6. Van die winde op die Hoëveld, ruim en vry,
7. Dan hoor ek die geklinkel van my spore, saal en toom,
8. Sawens as ek bees of skaap toe ry.

9. Op die Hoëveld, waar dit wyd is, waar jy baie ver kan sien,
10. (Die ylblou bring dan 'n knop in jou keel)
11. Staan my huisie nog en wag vir my, wag al 'n jaar of tien,
12. Waar die bokkies op die leigrafstene speel.
13. Maar as die tering kwaai word en ek hoor die laaste fluit,
14. Dan sweef ek na die Hoëveld op die wind
15. En soek dan in die maanlig al die plekkies uit
16. Waar ek kleiosse gemaak het as 'n kind.

(Van den Heever 1961: 66)

Witwatersrand

Elisabeth Eybers

1. Kan ooit in hierdie flitsende verskiet
2. van kwarts en doleriet
3. iets sags geskied?

4. dat die nuwe nag getemper word,
5. die oop dag opgeskort,
6. wind waai, reën stort!

7. 'n Winter lank sal ek die blote lug
8. knaag soos 'n bitter vrug –
9. daarna die haassprong terug!

(Eybers 1990: 244)

Busrit in die aand

Elisabeth Eybers

1. Elk langs sy yl weerkaatsing in die ruit
2. sit hulle suf, met monde moeg gesluit,
3. die werkers van die stad wat huis toe gaan.

4. Skaduwee-skimme gly verby ... Dis laat
5. en lang ligvaandels wapper oor die straat
6. soos oor 'n dam die blinkpad na die maan.

7. Ons ploeg deur stormsee met ons kaperskuit:
8. die stuurman aan die wiel, die passasiers die buit
9. wat ons as slawe huis toe bring vanaand ...

10. Die vaartuig waggel afdraand, om die draai,
11. met skril gekners en skommelende swaai,
12. en hyg en skok en snork en swoeg opdraand

13. terwyl ons, soos twee kinders opgetoë,
14. mekaar toelag met glinsterende oë ...
15. Asof hul jammerlik hul lot kan raai

16. sit hulle suf, met monde moeg gesluit,
17. elk langs sy yl weerkaatsing in die ruit,
18. die werkers van die stad wat huis toe gaan.

(Eybers 1990: 39)

Sarkofaag

D.J. Opperman

1. Vas teen die stad rys bruingekef
2. met 'n groen kuifie bo, die halwe berg
3. waar honderde bandiete
4. agter skoorstene van fabriek
5. jare al met koekepan en pik
6. hul dieper ingrawe in skuinstes klip;

7. en om hul uit klein vensters van die stad
8. kyk klerke dag vir dag met huiwering na die gat.

(Opperman 1987: 5)

Stadsnag

D.J. Opperman

1. Op deuntjies van die saxofoon verdwyn
2. die siel se kommer, stryd en ongelooft,
3. en waar die stringe liggies troostend skyn,
4. bied ons 'n nagtelike vrees die hoof.

5. Saans in die stad as elke siel so pyn,
6. word dit aan Mefistofeles beloof
7. as hy ons net jong vrouens of ou wyn
8. wil gee om ons 'n rukkiet te verdoof.

9. Maar tot die na-nag is ons dan verdoem
10. om tussen die geslote deur en muur
11. te lê, met alle stryd net uitgestel

12. tot nou, tot 'n erkenning, onverbloem,
13. tot hierdie wakkerlê om uur na uur
14. koorsig die klanke van 'n klok te tel.

(Opperman 1987: 6)

Stad in die mis

D.J. Opperman

1. Met gespanne spier
2. loop ek deur die mis
3. want om my sluip 'n dier
4. onder wit duisternis;
5. ek hoor hom knor en in oop mote
6. waggel sy pilare pote
7. en sy kantelende rug metaal;
8. op hoeke van die strate blink
9. sy oë bloedbelope,
10. en met sy hap sluit staal op staal.

(Opperman 1987: 7)

Vyfuur

D.J. Opperman

1. Teen vensters gryp geel strooi van reën,
2. die dakke kwyn tot malvas lig,
3. en met die skemer oor die strate
4. skuif die moeë duisendpoot terug,
5. wentel en wentel die wêreld uit
6. deur verdiepings, die eerste, die tweede ...
7. tot hy homself in eie duister sluit.

(Opperman 1987: 8)

Grootstad

D. J. Opperman

Ek sal jou toon die oordeel van die groot hoer ... die vrou wat jy gesien het, is die groot stad wat heerskappy voer oor die konings van die aarde.

OPENBARING

1. In glanse van die son se ondergang
2. sien ek die rooklokke van haar hare hang,
3. sy wat die snoere van die straat se ligte
4. bind om haar hals en smal gewrigte
5. en met ons glimlag wat haar dien,
6. agt uur in fabriek, masjien.
7. Maar as ons in haar arms die hoof
8. van digter en profeet beloof,
9. beloop om skepe in die oggenduur
10. weer om kanaries en kaneel te stuur,
11. te sorg dat sy alleen onder die son
12. die geheim ken van die groot kanon,
13. voel ons tussen heupe van haar skoot
14. smoor ons as saad kunsmatig dood
15. en deur haar tuimel torings, skure,
16. in die eindbrand van die vure.
17. In glanse van 'n son se ondergang
18. sien ons rooklokke van haar hare hang.

(Opperman 1987: 75)

Ballade van die gryslan

D. J. Opperman

I

1. Uit tunnels van die nag tuur
2. ek oor rook en mis as ysterspore
3. my in kringe van die stad instuur.
4. Teen dakke en skoorstene blink
5. die son, soos in 'n leeggeloopte dam
6. op bottelskerwe en geroeste sink.
7. Eers in slote langs die straat,
8. met blou koffiekannes en pik
9. het ek verbygangers beny, gehaat.

10. Toe het ons tot 'n staaldriehoek
11. Die leë olievate opgestapel –
12. bye aan 'n nat bruin heuningkoek.
13. En haar hande, soos oor 'n klavier,
14. gryp en vou en gryp en vou
15. stukke sjokola in blinkpapier.
16. Draaisae gil en in my ore
17. klink die geklets van beitels,
18. die geneul van swart motore.
19. Uiteindelik valse syfers neergekrap,
20. kon ek uit vet van viskafees
21. na 'n paradys ontsnap.

II

22. Na tuine van die nag, waar neonligte blom,
23. het ek met haar gevlug; maar by my was
24. die vrees – die rekenmeester kom.
25. Bo na sterre, soos die grootwiel,
26. van sterre na die aarde,
27. duisel elke vrou my siel.
28. Bioskoop en dans, draak en die fisant
29. dra ons op die mallemeul
30. nagliks na 'n Feëland.
31. 'n Pennieslotmasjien se kake
32. spoeg 'n kaartjie na my uit:
33. "Wees veral versigtig met geldsake."
34. O die vrees! as die rekenmeester kom
35. hoe sal ek kan verantwoord
36. en verslag gee van sy eiendom?
37. Die dag breek grou: 'op tafelblad'
38. links in my smalle kamer
39. 'staan leë bottels in hul nat'.

40. O week na week gebonde
41. 'n haas aan die ovale kring
42. en agter my ses honde.

III

43. Die hospitaal is wit-gevlak en koel
44. as die glaspypie water uit my tap...
45. tot ek die vrees weer voel.

46. Smiddags groei 'n oog uit elke kwas
47. en in die nanag gryp 'n vlermuis
48. my dae soos 'n tros lukwarte vas.

49. 'n Knop het in my keel gekom
50. die oggend toe die peerboom
51. in die steenkoolerf wit blom.

52. O as die rekenmeester kom!
53. wat sal ek van sy wêreld
54. nog kan wys aan hom?

55. Deur tralies wat die tuin omsluit
56. kyk ek en my verwarde broers
57. verlangend na die stad nog uit:

58. hoe, deur die reën en laaste lig,
59. krukkig soos nat voëls
60. loop elke jas met sy gesig.

61. Blinkpapier, mallemeule en wiel,
62. 'n laphaas en ses honde
63. óm en óm ... die dun spil van die siel.

(Opperman 1987: 85-87)

Sonnet – uit Malvern

S. J. Pretorius

1. Hul stap hier deur die skemer strate saans
2. die groot figure, baarde dae-oud,
3. met krae opgeslaan, die wind is koud,
4. en mompel oor die weer in Afrikaans;
5. die koppe stug asof haas suf gedink,
6. kosblikke in die growwe werkershande;
7. onder ou gryspet en slap hoederande
8. oë wat vinnig uitloer, bang en blink.
9. Eens voor die eeu was hul grootlandbesitters,
10. met sluheid nou onterf uit vadersgrond,
11. is hul van rooidag tot die straatlig-stond
12. asryers, pikslaners en vuilvoor-spitters.
13. Die mpoulas dans en laat die skadu's spook –
14. hul raak verlore tussen huise en rook ...

(Van Rensburg 2000: 10)

Die arbeider

S. J. Pretorius

(Deur die depressie na die stad gedryf)

1. Hy het 'n glimblink band
2. gevoer en met 'n oliekan (na tal
3. van koperkleppies op te lig),
4. die swart masjien geolie: al
5. die dae het soos skadu's teen
6. die hoë ruit, gedaantes, heen-
7. gegaan, wat hy nie ken nie... bleek gesigte
8. in grou aandstrate onder ligte.
9. Vroeg soggens voor die dagbreek wit
10. bo die stad se swart was, sit
11. hy gryspet op sy fiets se saal
12. en keer eers as die donker daal.
13. Soms Sondags, uit die stad ontsnap
14. en met 'n voetpad langs gestap
15. tot bo die rotpunt van 'n kop,
16. hoe fel het sy verset nie op-
17. gelaai: "Wat baat dit dat die gras
18. en wolke na 'n wêreld tas
19. van 'n verrukking wat hoog gaan
20. oor my ontluisterde bestaan,
21. waar ek moet buig voor die masjien
22. en niks as geld, as gèld moet dien!"
23. Hy volg die foonpale in hul vlug
24. soos bosluisvoëls teen die lug:
25. hul wit formasie daal en klim
26. tot waar hul stippel oor die kim:
27. Kon hy? Kon hy? Nee daar's geen keuse,
28. hy staan gevange tussen reuse,
29. gans magteloos, verloreklein
30. tussen die rotse en die myn
31. se sianiedgeelhope waar
32. die donker rookformasies swaar
33. oor skemerende bulte troep,
34. oor kaiastede, groep aan groep:
35. hy sien 'n draak rys uit 'n plas,
36. sy draadvoelhorings, vlerke-roet,
37. ver oor die veld, en aan sy voet
38. stroom donker selle monsterbloed.

39. Stil staan hy langs die kaggelrak
40. en staan, sy oë al meer strak:
41. dit was 'n landskap met 'n boom,
42. rustig, met helder son oorstroom,
43. 'n kunswerk wat hy eens as knaap
44. gemaak het agter sy trop skaap,
45. toe hy gedroom het: ... wat hy eens,
46. ééns nog sou doen ... Hy gryp meteens
47. die mooi ding van die muur en sleur
48. dit oor die grond ... en skop en skeur ...
49. Dan keer hy na sy werk terug,
50. verneem sy kringloop heen en trug
51. soos Simson wat in Gaza maal
52. sy oë uitgesteek met staal.

53. Slegs veertien uit driehonderd dae
54. haal hul die boeie van sy hande,
55. dan staan hy op die stoep verslae
56. en staan uit oor die as en brande,
57. hoor honde blaf en vroue praat,
58. die kramerklokke in die straat,
59. drink koffie, drentel om die huis
60. en voel hom op die werf ontuis
61. en merk aan stamme onder blare
62. hoe vinnig vorder nou die jare ...
63. So het die tyd gekom ... gegaan,
64. die son, die wolke en die maan,
65. die blomme, bome langs die pad
66. na huis was beurtlings groen en glad
67. en bruin in winterreën en teer
68. in lentelig, dou het geblink,
69. verdof en weer geblink, 'n vrind,
70. 'n paar was steeds getrou, bemind,
71. die grootste en die kleinste rat
72. het hy geolie, deur die stad
73. sy fiets getrap, sy maal geëet
74. en in sy slaap nogmaals vergeet ...

75. Die groot lied van die blou het voor
76. die plat gebabbel van 'n koor
77. van huisedakke en die rou
78. geroep van torings uit die grou
79. verdriet van rook en roet om lig
80. in hom geswig en steenkoolas
81. was brandende verlanget en gekras,
82. geluk ... Hoog teen die gloed was saans
83. bokant die huise en die laan
84. van bloekombome of dit spook
85. die reuse-adder van die rook
86. met dikswart stert vas in die boom
87. gedraai soos in 'n koorssiek droom
88. met kloue en gesperde bek
89. wat aan die eerste sterre lek,
90. al donkerdreigender, al hoër
91. oor hom: al dieper neergeboë ...

92. Sy hande het dun geword, deuraar
93. en bewendfyn, die koperkan al swaar-
94. der, diep die hoeke van sy mond,
95. sy vel al dowwer vaal soos grond.

96. Toe lê hy eendag langs 'n rat
97. wat langsaam maal, stil, en hul vat
98. hom na 'n klein en donker kluis
99. waar slank sipresse saggies suis
100. en ver oor die velde hul ontvou
101. en wegraak in die ewige blou.

(Van Rensburg 2000: 6-9)

Stakers

S. J. Pretorius

1. Hul sit in groepies, peinsend-stil.
2. Daar is die reuk wat eie is
3. aan die fabriek. Die lig val kil
4. bo by die hoë vensters in.

5. Party rook, ander sit so suf:
6. hier's 'n gesig, glimmend en wit,
7. nerveus-gespanne, oë fel;
8. intelligent en fyn van snit.

9. Daar is een rooi en grof, omhul
10. in dampe pyp-tabak. Een groot,
11. blas, rond en met die tande geel,
12. tuur, met die pet ver t'ruggestoot.

13. Daar's baadjies bruin en blou en groen
14. en grys geruite hemde, ook
15. groen jersies met die polo-hals
16. en grys pull-overs liggestrook.

17. Bruin skoen ... met die veters mooi
18. gestrik en bo-op vasgestrop
19. met gespes aan 'n dik leerband.
20. Daar, met die hare op die kop

21. afhangend na sy oë, stut
22. 'n seun homself sit-lêend op:
23. hy rook, die oë halfpad toe
24. en hou traag die gekringel dop

25. wat van die sigaret af styg;
26. dood-onverskillig, half aan droom,
27. sy sye hemp lig-koel en oop,
28. sy bene en bruin sandale loom

29. oorkruis ... En die masjinerie
30. staan rondom, glimmend-swart en groot
31. soos donker diere stug en stom
32. wat slaap ... stil soos die dood.

(Van Rensburg 2000: 2-3)

Stadswyk

S. J. Pretorius

1. Hier staan die voorskootvrouens, maer of vet,
2. alewig in die ander tyd, of spook
3. wanhopig met hul besems teen die rook
4. en roet van treine wat die plek besmet.
5. 'n Man sit soms met kruisbande en pet
6. na hy die heelnag 'n masjien moes stook:
7. net soos die asswart boompies klou hy
8. nog aan die lewe met 'n stug verset.

9. En langsaan rys die kerkhof, soos 'n woud
10. van steen die Jodedeel ... en wanneer, goud
11. tot as verkleur, die son oor Melville skemer,
12. speel kinders in die straat: hul voetbal hop
13. tussen die bome deur en dikwels op
14. die stoep van die begrafnisondernemer.

(Van Rensburg 2000: 30)

(b) Gedigtekste: *Swart verstedeliking*

Emakhaya

Anoniem (ca. 1920)

[Xhosa-liedjie deur Zulusprekendes oorgeneem en aangepas]

1. Hambani sihambe bafondini
2. Siye makhaya
3. Hambani sihambe
4. Sobona intatshana yeThuku
5. Kade sisebenza enzans' emgodini
6. Kudala semuk' emakhaya
7. Seza 'pha eRautini
8. Sofikekhaya sebelindele
9. Bavuyomame xasesingena emakhaya.
10. Emakhayeni ikhaya lam
11. Hamba mfondini siyemakhaya
12. Buya buti, shiya eRautini
13. Shiya buti edolobini
14. Kogxuma nabantwana
15. Nensapho yobaba
16. Babethi zandla ngevuyo
17. Xa singena emakhaya
18. Balindile emakhayeni
19. Sondela nekhaya.

(Tracey 1948: 110)

Imali yami

Anoniem

1. Imali yami O, imali yami, yek' imali yami.
2. Ngamshintsha upondo, ngamenza osheleni,
3. Ngaqond' eThwathwa, ngaphuza kancane.
4. Tshelani ubaba O, tshelani umama,
5. Ngasuk' ekhaya nginesimilo.
6. Ngafika eGoli ngadliwa izindunduma.
7. Akenithule indaba zokuhamba.
8. Ngasuk' ekhaya ngiqond' omsebenzi,
9. Ngafika eGoli ngadliwa izindunduma.
10. Ngangimthanda udali umaGumede,
11. Esitudubeka ududu themba lami.
12. Ngangimthanda noma ngilambile,
13. Emafehlefehlehle ududu themba lami.
14. Ngangimbanga nempandla engangobaba,
15. Esitudubeka ududu themba lami.
16. Akesihambe siye eThekwini,
17. Somthola khona umfaze ongcono.

(Tracey 1948: 113)

Emakhaya

Anoniem

1. Go, let us go my friends, go home.
2. Go, let us go to see our little hills.
3. We've long been working on the mines,
4. We long have left our homes for this, the place of gold.
5. When we get home they will be waiting there,
6. Our Mothers happy when we come inside,
7. At Mazandekeni, home, my home.
8. Return my brother, from the place of gold.
9. Reject the town.
10. Cherish your mother, children and your own.
11. They'll clap their hands for joy
12. When you come home,
13. At home where they are waiting.
14. Come, come home.

(Tracey 1948: 78)

My money

1. My money! Oh, my money!
2. My money, I am afraid!
3. I changed a pound to shillings;
4. I came to the canteen and ate bit by bit.
5. I changed a pound to shillings;
6. I came to the canteen and drank bit by bit.
7. Tell my father, tell my mother.
8. I am afraid.
9. I left my home with a good reputation.
10. I came to Johannesburg and disappeared in the mine dumps.
11. I loved my dear Magumede,
12. My darling "Studebaker", my hope.
13. I loved her even when I was hungry.
14. My darling bit fat girl, my hope.
15. My rival was a bald-headed man like my father.
16. My darling "Studebaker", my hope.
17. Let us go then to Durban
18. Where we shall get a better woman.

(Tracey 1948: 84)

Woza Nonjinjikazi!

B.W. Vilakazi

1. Woza wena Nonjinjikazi!
2. Woza mshikishi wendlela,
3. Wen' olunyawo lumbaxambili,
4. Lwalukwe zisinga zensimbi
5. Zikhwela, zeqana, zehlana
6. Phansi naphezu kwamathafa;
7. Wen' owathath' obabamkhulu
8. Wababhungula nakalokhu;
9. Sathi sibabuza waziba,
10. Washushubeza ngejubane
11. Sengath' uvalwe nezindlebe,
12. Utshobele unotshobela.

13. Waleth' izihubahubane
14. Zazovukuz' umhlaba wethu,
15. Kunamhla sibon' amagquma
16. Amhlophe njengezihlabathi
17. Zemisinga yamanz' olwandle.
18. Bheka nakhu ngihlezi phansi
19. Kwexhib' abaphumula kulo
20. Okade ubaginge bezwa.
21. Ngibuka ngasempumalanga
22. Lapho kusuka izikhatha
23. Zentuthu nothul' olumhlophe,
24. Ziqubuka zisho phezulu.

25. Kumnandi ukuba sendaweni
26. Enjengalena laph' ilanga
27. Seliyoshona liyinhlamvu
28. Yomlil' obomv' ukhanya
29. Kwanga uvivi lokusa.
30. Ngiyalibona lezilanga
31. Eliphelezela ngamafu
32. Akhanyis' okwensimb' ebomvu
33. Ivutha phakathi kwelahle –
34. Linendingilizi yomqhele
35. Ocwebezelis' okwegoli
36. Lawobabamkhul' eAfrika.

37. Shona langa lemihla yonke,
38. Wen' owanqab' ukukhanyisa
39. Kithina sizwe sikaMnyama
40. Imfihlo yomtapo wegoli
41. Engilibona licebisa
42. Izizwe nezinxa zomhlaba.
43. Thina bakaMnyama sibuka
44. Sikhax' izindeb' ezinkulu.
45. Sondela sikhathi somnyama!
46. Nakhu sengizwa namagekle
47. Akhalis' okotokoloshe
48. Becwil' emanzin' oThukela.

Woza Nonjinjikazi! [Come, Monster of Steel!]

B. W. Vilakazi

1	1. Come, you monster made of steel, 2. You prancing dancer of the road 3. You, whose tracks are double-stemmed 4. And clamped with braces made of iron! 5. You curve and climb, descend and wind 6. Across the uplands and the plains. 7. O you who snatched our fathers' fathers, 8. Enticing them to leave their homes! 9. We ask for news of them, but you 10. Not hearing, still increase your speed 11. Acting like one whose ears are blocked 12. You disappear around a bend.	1
2	13. You brought moles that travelled far 14. To burrow deep within your soil, 15. So that today we see the mine-dumps 16. White as sand and snowy dunes 17. That fringe the estuaries and seas. 18. Now I am sitting here within 19. This station waiting-room whence come 20. Those you swallowed up alive. 21. Now as I look toward the East, 22. I see the wavering columns there, 23. Formed of smoke and chalky dust, 24. Ascending slowly to the skies.	2
3	25. This place is pleasant, it is good 26. To be here, looking at the sun 27. Falling as though a blazing ball 28. Of bright red flame 29. Lighting up the new young day. 30. I watch this sun 31. Among the clouds, 32. Glowing like a ring of iron, 33. Ruddy, among the burning coals, 34. Surrounded by a gleaming halo 35. No less bright than was the gold 36. Our forebears owned in Africa.	3
4	37. Go down, you daily-rising sun 38. You, who would not show to us – 39. Yes, us who are a dark-hued nation – 40. The secret stores of gold 41. Which now we see are bringing wealth 42. To peoples everywhere on earth, 43. While we, the Bantu, must look on, 44. Our thickened lips agape. 45. Come quickly, day the black men wait for! 46. Already I hear the flutes 47. Sounding like the water-kelpies 48. Immersed in the Tugela's waters.	4

49. Ngizw' abaVenda nabaTshopi	5	49. I hear the Vendas and the Tshopis	5
50. Behay' amahubo		50. Singing out their chants	
51. Okuchwensa kwezithandani		51. Of mockery to lovers,	
52. Ziklabile njengezimazi		52. Lowing like the milch-cows do:	
53. Ezimalunga nezimpemvu		53. The black and white and white of face,	
54. Ezinkangala zeAfrika.		54. Upon the hills of Africa.	
55. Ngiyezwa kuduma naphansi,		55. I listen as the earth resounds	
56. Izinyawo zisikaz' ize,		56. To stamping feet that kick the air,	
57. Zingikhumbuz' oMameyiguda		57. Reminding me of Mameyiguda	
58. Ngasezigcawini zeTheku.		58. Upon the open ground of Durban.	
59. Ngiyezwa' amahub' ahlukile		59. I hear the many different songs	
60. Kwawezizwe zaseMfolozi.		60. Of foreigners at Umfolozi.	
61. Suka wena Nonjinjikazi!	6	61. Ah, go away, you iron monster!	6
62. Mus' ukusondela masinya,		62. Do not approach so rapidly,	
63. Ngisathathekile manjena.		63. I am busy at the moment	
64. Sengathi ngabe ngicashile		64. And wish that I were hidden well	
65. Phakathi kwamahlang' akithi		65. Among the mealie fields at home,	
66. Angcwel' ummbila namathanga,		66. Now full of mealie-cobs and pumpkins;	
67. Ngingenakuthikimezeka		67. Where I could never be disturbed	
68. Yilezizixuku zabantu		68. By all these people	
69. Ezidlula zixokozela.		69. Passing, chattering ...	
70. Ngizibon' ilanga liphuma,		70. I see them early,	
71. Ngizibon' ilanga lishona.		71. See them late:	
72. Kobamnyama kuse zidlula.		72. At dawn and at dusk they pass me by.	
(Vilakazi 1944: 22-24)		(Vilakazi 1962: 34-36)	

Ukuhlwa

B. W. Vilakazi

1. Sengiyabon' ukuthi sekuhlwile,
2. Izintaba sezithibe amathunzi,
3. Ilanga selibomvu njengesibhuda.

4. Izinkonjane sezicashile,
5. Nomoya wolwandl' usuthule,
6. Phezulu ngibon' amalulwane.

7. Imigwaqo seyikhanyiswe.
8. Ngiyesab' izinswelaboya,
9. Sezalukil' ukuzingela.

10. Lapha kakukho tshani.
11. Kukhon' uthuli lwezindunduma
12. Olushuquka luya phezulu.

13. Lapha kakukho mfula
14. Wokucash' izingxangxa,
15. Kuphume nezizinzi.

16. Kuphela kuyaphetuzela
17. Sekubuywa emisebenzini.
18. Yebo kuyasiqoq' ukuhlwa!

(Vilakazi 1945: 13)

Ezinkomponi

B. W. Vilakazi

1. Dumani mishini yezinkomponi,
2. Nidume ngesokusa lize lishone.
3. Ngizovuka, musani ukungibelelela.
4. Dumani mishini ningalaleli
5. Ukuquma kwezisebenz' ezimnyama,
6. Ziqaqanjelwa ngamanxeb' omzimba,
7. Nezithubula zomoya zifuthelene,
8. Insila yomjuluko inuk' emzimbeni,
9. Inqulu yenu niyithintitha kuthi do.

10. Memeza mfan' omdala kukude,
11. Kukude lapho wabunjwa khona,
12. Washisw' emlilweni, kwavuthwa
13. Wena kwasal' amalahle wathunyelwa,
14. Sakubon' uwel' amanz' olwandle.
15. Wathwalwa ngononjinjikazi bezwe,
16. Bakushushumbisa bakusa laph' eGoli.
17. Wakhala mhlathize kwaqhamuka,
18. Kuvela macal' onke izimbila.

lxxx

Ukuhlwa [Donkerte van die nag]

B. W. Vilakazi

1. Ek sien nou dat dit al donker is,
2. Die berge weer hul skaduwees af,
3. Die son is rooi soos oker.

4. Die swaeltjies kruip nou weg,
5. Die seewind is al stil.
6. Bo my sien ek die vlermuise.

7. Noudat die strate verlig word
8. Vrees ek die misdadigers
9. Wat op die jag uit is.

10. Hier is geen gras nie.
11. Daar is die stof van die mynhope
12. Wat in gelid boontoe styg.

13. Hier is geen rivier
14. Om 'n skuilplek te wees vir paddas nie.
15. Die watervoëls het weggegaan.

16. Hier is slegs 'n mensemassa
17. Wat van die werk af terugkeer.
18. Ja, die donkerte maak ons bymekaar!

Afrikaanse vertaling: B. du P. Goslin en J. van Niekerk

Ezinkomponi [In the goldmines]

B. W. Vilakazi

1	1. Thunder away, machines of the mines, 2. Thunder away from dawn till sunset; 3. I will get up soon: do not pester me; 4. Thunder away, machines. Heed not 5. The groans of the black labourers 6. Writhing with the pain of their bodily wounds, 7. The air close and suffocating 8. With the dirt and sweat of their bodies 9. As they drain their hips till nothing is left.	1
2	10. Call aloud, old boy. It is far, 11. It is far away where you were moulded, 12. Where you roasted in the fire till you were strong; 13. The coal remained; you were sent away, 14. And we saw you cross the waters of the sea; 15. You were borne overland by the engines of fire 16. That puffed and glided to Goli here; 17. You screamed one day, and all at once their appeared, 18. There came rock-rabbits from all sides.	2

TYDSKRIF VIR LETTERKUNDE • 48 (2) • 2011

19. Izimbila zabambala mnyama, 3 19. Those black rock-rabbits without tails 3
20. Zaswel' imisila, wazithatha 20. You caught and stowed away in holes
21. Wazigqum' emgodini wazisenga. 21. To own and milk as yielding cows
22. Guqukani masondo ezinsimbi, 22. Whirl round and round, you wheels of iron;
23. Nalethelwa thina naboshezela 23. It was for us they brought you here;
24. Kungekuthanda kwenu nokuzimisela. 24. You were tied together against your will;
25. Namhla niduma nilokhu nidonse njalo. 25. Today you thunder and strain unceasingly;
26. Abanye benu ngibabona begqwalile, 26. See how some of your kind, now rusty and old,
27. Sebalahlwa ngaphandl' emazaleni. 27. Have been cast away on the rubbish dumps.
28. Lapho ngidlula ngendlela, 4 28. As I pass along the road 4
29. Ngiyaguquka ngibheke 29. I turn around and watch,
30. Ngicabanga ngithi niyozalana, 30. Wondering if you will ever give birth,
31. Khathisimbe nande; kodwa qha. 31. Perchance increase. But no!
32. Abanewenu nabo bayaqwala 32. Your brothers too go rusty
33. Ngaphakathi ezinkomponi. 33. Within the mine compounds;
34. Amaphaphu abo aya ngokugqwala, 34. Their lungs go rusty and rusty,
35. Bakhwehlele balale bafe. 35. And they cough and they lie down and they die.
36. Pho, nina anikhwehleli ngani? 36. But you irons, you never cough. I note and wonder why.
37. Ngizwile kuthiwa emgodini 37. I have heard it said that in the hole 5
38. Kuy' izizwe ngezizwe zikaMnyama. 38. There are tribes and tribes of the Black One;
39. Yizo lez' ezivus' amagqum' amhlophe 39. It is they who raise the great white mounds
40. Amangalis' amathong' amnyama. 40. That astonish their black forbears
41. Ngizwile kuthiwa kwakhala 41. I have heard it said that on a certain day
42. Imishini kwavela mbib' emnyama, 42. A siren shrieked, and a black field-mouse
43. Emqondweni wayo kuhlwile khuhle. 43. With mind all wrapped in darkness came;
44. Yabanjwa yaphendulw' imvukuzane, 44. He was caught and changed into a mole,
45. Yavukuz' umhlabathi ngabon' igoli. 45. And he burrowed the earth and I saw the gold.
46. Yebo, zivukuzil' izimvukuzane 6 46. Yes, they burrowed, those burrowing moles, 6
47. Kwavel' izidundum ezimhlophe. 47. And the great white mounds appeared.
48. Zafukuzela phansi zakhwela, 48. Swelling from the ground and climbing and climbing
49. Namhla zingangeSandlwana. 49. Till today they top iSandlwana Mountain.
50. Ngizikhwela ngesul' isithukuthuku, 50. I labour to the top, I wipe off the sweat,
51. Ngithi ngiphezulu ngibon' izikhatha 51. And from on high I see the piles
52. Zentuthu emhlophe yothuli isuka 52. Of fine white dust, fine dust arising
53. Phans' ezinyaweni zami, ngibheke, 53. From below my feet. I look around
54. Ngiyibon' ivimb' umhlaba wonke. 54. And I note that the piles block the earth around.
55. Dumani mishini yezinkomponi, 7 55. Thunder away, machines of the mines, 7
56. Dumani kakhulu nakakhulu. 56. Thunder loud and loud,
57. Vimbezelani ngomsindo singezwakali 57. Deafen with noise that we may not be heard
58. Nakuba sikhala sigquma njalo. 58. Though we cry out aloud and groan
59. Amalungu emizimba yethu adliwa yini. 59. As you eat away the joints of our bodies;
60. Gegethekani mishin' emidala, 60. Giggle and snigger, you old machines;
61. Kuhle nisihleka sifuquleka. 61. It is well that you laugh and scorn our rage,
62. Amandl' enu makhulu niyesabeka. 62. For great is your power and fearful;
63. Ningenza ngokuthanda kwenu, siyavuma. 63. You may do as you please; we succumb.

64. Sivumile ukuphum' eqhugwaneni,
65. Sazoluswa njengezinkabi;
66. Sashiy' amabele namasi nobisi,
67. Sazohlalel' uphuthu nephalishi.
68. Buphelile ubunumzane, singabafana.
69. Siyabona izwe lishay' unqimphotwe.
70. Sivuswa ngesokusa sim' uhele.
71. Wake wakubonaph' ukungcwatshwa
72. Ubheke ngawo omabili, uzihambela?
73. Dumani mishini yezinkomponi.
74. Ngiyavuka kangiwabuzeli.
75. Ngizongena phansi komhlaba
76. Ngiyoshay' ijombolo phezu kwetshe.
77. Naw' ongaphandle ongangizwayo,
78. Uyobona ngakho ukuthi sengiyalishaya
79. Ijombolo lomLungu laph' ubona
80. Amagaliga nezingolovane ziphuma
81. Zigcwel' amatshe amhlope naluhlaza.
82. Umfoweth' uyolithwal' ipiki,
83. Nehalavu alibek' ehlonbe
84. Efak' amagqukel' ezinyaweni.
85. Nay' angen' angilandele,
86. Umhlab' usigwinye siyovukuza.
87. Uma ngifile khona ngaphansi
88. Kuyoba nani? Ngingubani nje nempela?
89. Kwasa kusa, mntanomuntu,
90. Bayagingqika begenuka ngibuka.
91. Ngingene ngaphansi kwehlabathi
92. Kungekho mibhoshongo ekhwele
93. Engiyibuka ngigebenyeke.
94. Ngathi ngiyagoduka nemithwalo
95. Ngashayw' amahlanga namanxiwa,
96. Ngenway' ikhanda ngisangene.
97. Ngabuz' umkami nabakhwekazi,
98. Bangitshel' umLung' engimsebenzelayo.
99. Ngathula ngawuhlab' inhlali.
100. Dumani mishini yezinkomponi
101. Noma nikude kwaDukathole
102. Amazw' enu ahlabay' emphefumulweni;
103. Ayancencetha ezindlebeni zami,
104. Anjengensimbi yethus' izwakala kude;
105. Angikhumbuz' imibhoshong' emide
106. Nemicebo, nezicebi engizikhuphulile
107. Zenyukel' endlin' engenhla, zangishiya
108. Ngigxiz' amanzi njengengcuba yenkomo.
- 8 64. We agreed to leave our round-shaped huts, 8
65. To be herded here like castrated males;
66. We gave up our corn, *masi* and milk,
67. To live here on pap and porridge;
68. All gone is our manhood: we are mere boys;
69. We see that the world is upside down;
70. We are woken at dawn, and we stand in a row;
71. Where was it ever done to bury a man
72. While he walks and sees with both his eyes?
- 9 73. Thunder away, machines of the mines, 9
74. I am getting up, not chameleon-like,
75. I will go beneath the earth,
76. I will strike the rock with the boring rod;
77. Even you above, though you hear not a sound,
78. Will know that I strike
79. With the white man's rod
80. When you see the trucks coming laden high
81. With the stones that are white and blue.
- 10 82. My brother too will come with me, 10
83. The pick and the shovel on his shoulder,
84. His heavy boots on his feet;
85. He too will enter and follow me,
86. Swallowed by the earth, we will burrow away;
87. And if I should die right there beneath
88. What matters it? Who am I at all?
89. From dawn to dawn, O son of man;
90. I see them stumble and tumble and die.
- 11 91. When I went beneath the earth, 11
92. There were none of the giant mounds
93. Whereat I now gaze and wonder;
94. I carried my bundle to seek my home,
95. But was hit in the face by cropless stalks, by
empty huts and abandoned homes;
96. I paused and scratched my head, puzzled;
97. Where was my wife? My mothers-in-law?
98. I was told they had gone to the white man,
to the white man for whom I work.
99. I shut my mouth and spoke not a word.
- 12 100. Thunder away, machines of the mines, 12
101. Though reaching me from far-away Dukathole*,
102. Your voices stab deep into my soul,
103. Tinkling and tinkling in my ears
104. Like the startling sound of a bell far away.
105. They bring to my mind the lofty homes,
106. The riches, and the rich ones whom I raised
107. To the beautiful house on high, while I stay here
108. Dripping, sweating, a lean dying ox.

(*The-place-where-the-calf-goes-astray)

109. Khalani kancane mishini, 13 109. Rumble softly, O machines; 13
110. Um' umLung' engenagazi lomunyu, 110. Because the white man feels not for others,
111. Naw' usungenza njalo nsimbi! 111. Must you treat me as heartlessly too?
112. Musan' ukuduma ezinkomponi. 112. Thunder not so loud in the mines;
113. Ake nilalel' esikushoyo nathi, 113. Be pleased to hear what we have to say
114. Ngoba funa singathetheleli 114. Lest we have nought to say for you
115. Ngalowo muhl' engingawaziyo, 115. On that far-off day, that unknown day,
116. Mhlazane kuthiwa, zinsimbi, 116. When it shall be said of you irons
117. Seniyiziqili zethu bant' abanmyama. 117. That you are the slaves of us, black men.
118. Yenzani kahle noma ngivathazela. 14 118. Wait just a while, for feeble as I seem, 14
119. Kuzona lezizingalwane ngeny' imini 119. From these same little arms one day
120. Kwake kwazululeka izijul' ezimbi, 120. There flew some fierce long-bladed spears
121. Engazizwiba kwafiphal' umhlaba, 121. Which I hurled till the sun was darkened,
122. Kwanyakaz' umbuso weNdllovukazi, 122. And the great Cow-elephant's² kingdom stirred
123. Kwancipha abakaPewula, kodwa ngadliwa. 123. And the Phewula's³ children dwindled. I was
robbed.
124. Ngiya ngiphupha njalo, mntanensimbi, 124. But still do I go on dreaming, son of Iron,
125. Ngiphuph' umhlaba wawokok' ubuyela 125. Dreaming that the land of my fathers' fathers
126. Ezandleni zamanxus' amnyama. 126. Comes back to the hands of the homeless
Blacks.
127. Namhl' anginandawo yokulala 15 127. Today in the shadow of riches 15
128. Phansi kwethunzi lemicebo. 128. I have nowhere to rest my body;
129. Umhlaba wawobab' ulele ze, 129. My fathers' fathers' land lies bare,
130. Uding' abokuwulima ngihlezi ngibuka. 130. With no one to till it while I sit and stare;
131. Nom' inkece nginganayo yokuthenga 131. What though I have the means to buy
132. Ngibuyis' inhlabathi yawobabamkhulu, 132. And own once more my fathers' land,
133. Kodw' amalungelo kanginawo. 133. I have no right to buy or own.
134. Bhekani mathong' aphezulu naphansi, 134. Look here, O Fathers above and below!
135. Ningengilamulele kulengcindezi? 135. Can you not save me from such suffering?
136. Phans' ezweni lawobabamkhulu, 16 136. They say deep down in the land of my fathers, 16
137. Izwe lamathongo ngamathongo, 137. In the land of spirits and spirits,
138. Kuthiwa ninamandl' angedlulwa. 138. You have powers that are not surpassed,
139. Ma nikhuluma noNkulunkulu 139. That when you speak to the Great-Great-One,
140. Akabheki mbala wesikhumba. 140. He does not regard the colour of the skin.
141. Elam' igazi lophela phansi, 141. My blood keeps falling on the ground,
142. Lishe yilanga lijij' ihlule. 142. And cakes and clots in the burning sun.
143. Ngisebenze ngikhuleke kini, 143. I toil and toil and pray to you,
144. Ngingatholi nampendul' encane. 144. But no, you answer not a word.
145. Izwe lenu mini nayizolo 17 145. Your land today and yesterday 17
146. Liyaphangwa yimikhulutshane; 146. Is plundered by bands of robbers;
147. Selicebis' izizwe ngezizwe. 147. It has fattened nations and nations,
148. Kodwa mina nabendlu yakwethu 148. But I and the Black House of my fathers
149. Emnyama asinalutho lutho. 149. We have nothing, nothing.
150. Siphuma phandle sibon' utshani 150. We come out of the hole and see the grass
151. Buluhlaza njengamal' ezulu, 151. Fresh as the blue skies of heaven;
152. Siqalaze lapho simemeze. 152. We look around and call out aloud,
153. Wo! kodw' anisiphenduli. 153. Alas! You do not reply.

154. Dumani mishini yezinkomponi.	18	154. Thunder away, machines of the mines,	18
155. Izandla zami seziyaqaqamba,		155. My hands are throbbing with pain,	
156. Izinyawo yami sezivuvukele,		156. My swollen feet are aching,	
157. Ziyafutha, kanginazo nezithobo;		157. But I cannot relieve the pain	
158. Izihlungu zabeLungu zibiz' inkece.		158. For the white man's cures call for money.	
159. Dumani ningangibangeli msindo.		159. Thunder away, but wake me not,	
160. Lukhulu ngilwenzel' amakhos' amhlophe.		160. Great things I have done for the whiteman chiefs,	
161. Umphefumulo wam' uyangisinda.		161. And now my soul weighs heavy on me.	
162. Dumani kancane kengilal' ubuthongo,	19	162. Rumble softly that I may sleep,	19
163. Ubuthongo bokucimez' amehlo,		163. Close my eyes and sleep on an on,	
164. Ngingacabangi ngelakusasa nokusa		164. Thinking no more of tomorrow and after,	
165. Ngish' ubuthongo bokulala ngivuke kude,		165. Sleep and wake up far away,	
166. Kud' ezweni lamathongo nokozela;		166. Far away in the land of spirits and dreaming,	
167. Ubuthongo bokulala ngingavuki		167. Sleep and never wake again,	
168. Ngisingethwe yizingalo zawokoko		168. But rest in the arms of my fathers' fathers	
169. Phans' emahlungwini ezulu.		169. Down in the fresh-green pastures of heaven.	

(Vilakazi, 1945: 60)

Engelse vertaling: A. C. Jordan
(Couzens & Patel 1983: 131–136)

A worker's lament
Modikwe Dikobe

1. From five in the morning,
2. My lean body is crushed against the jostling crowd,
3. For pittance, I make my way among the passengers,
4. Swaying coaches make my heart jerk in fear,
5. That I may not my little ones see any more
6. Yet for food and rent I must work.
7. 'SEBENZA'⁴. The whole day long;
8. The foreman and the Induna⁵ scream.
9. They should because the boss explained: 'productivity'.
10. Pale lips; hunger exposes my empty stomach;
11. Starch water only my stomach has breakfasted.
12. Hunger takes away pride from a man's self-respect.
13. But the burning heart for revenge vows:
14. 'Kahle⁶, a day will come: 'Me boss, you boy.'
15. The listless sun leaves to the night
16. To blanket the light,
17. Thousands of pattering feet homeward drag
18. And leave the Shops to the watchmen.
19. Again I join the jostling crowd,
20. Fifteen miles homeward journey to travel,
21. Crammed like Jeppe Station victims,
22. I stand on a bench to save myself
23. Being crushed to death.

(Couzens & Patel 1983: 181–182)

City Johannesburg
Mongane Wally Serote

1. This way I salute you:
2. My hand pulses to my back trousers pocket
3. Or into my inner jacket pocket
4. For my pass, my life,
5. Jo'burg City.
6. My hand like a starved snake rears my pockets
7. For my thin, ever lean wallet,
8. While my stomach groans a friendly smile to hunger,
9. Jo'burg City.
10. My stomach also devours coppers and papers
11. Don't you know?
12. Jo'burg City, I salute you:
13. When I run out, or roar in a bus to you,
14. I leave behind me, my love,
15. My comic houses and people, my dongas and my ever
16.   whirling dust,
17. My death
18. That's so related to me as a wink to the eye.
19. Jo'burg City
20. I travel on your black and white roboted roads
21. Through your thick iron breath that you inhale
22. At six in the morning and exhale from five noon.

23. Jo'burg City
24. That is the time when I come to you,
25. When your neon flowers flaunt from your electrical wind,
26. That is the time when I leave you,
27. When your neon flowers haunt their way through the
28.   falling darkness
29. On your cement trees.
30. And as I go back, to my love,
31. My dongas, my dust, my people, my death,
32. Where death lurks in the dark like a blade in the flesh,
33. I can feel your roots, anchoring your might, my febleness
34. In my flesh, in my mind, in my blood,
35. And everything about you says it,
36. That, that is all you need of me.
37. Jo'burg City, Johannesburg,
38. Listen when I tell you,
39. There is no fun, nothing, in it,
40. When you leave the women and men with such frozen
41.   expressions
42. Expressions that have tears like furrows of soil erosion,
43. Jo'burg City, you are dry like death,
44. Jo'burg City, Johannesburg, Jo'burg City.

(Chapman 2002: 199)

I hid my love in a sewage
Njabulo Simakahle Ndebele

1. I hid my love in a sewage
2. Of a city; and when it was decayed,
3. I returned:
4. I returned to the old lands,
5. The old lands
6. Where old men old women
7. Laugh all day
8. Until their lungs are as dry as dust:
9. Where old men old women
10. Talk all day
11. About the weather, about proverbs, about fields...
12. About trivial things:
13. Where they talk all day
14. About trivial things ...

15. There was I in the wilderness,
16. Outlandish years dull
17. Like the rings of a rusted bell.
18. I stood aloof when the cows
19. Spread their moo across the rural greens,
20. I was king,
21. I was king of the bees,
22. I ruled over the honey,
23. I ruled over the milk pail
24. Full of white bubbles.
25. Ha! Ha! I held my hollow belly
26. In laughter when a hen dropped an egg.
27. My arms akimbo,
28. I knew the secrets of the world,
29. I knew the secret pleasures,
30. The better pleasures,
31. And God, let me lie on the grass
32. At the entrance of life – unwanted life.
33. Below the bottom of life,
34. My love lay drowned in the stench,
35. Of course I knew it
36. I knew my love was dead;
37. But oh no, let me lie unbothered
38. On the grass at the entrance of life,
39. Let me break the bonds that make me me,
40. Let me drift in the wilderness of callousness,
41. Let me drift an unidentified soul ...

42. And when the fumes of decayed love
43. Were unfurled unto the winds,
44. And they covered the plains and the greens,
45. And their rot chewed by the trees,
46. And their rot sung
47. By choirs of drunken birds,
48. I knew I had lost;
49. O who am I? Who am I?
50. I am the hoof that once
51. Grazed in silence upon the grass,
52. But now rings like a bell on tarred streets.

(Couzens & Patel 1983: 213-14)

Notes

- 1 The Sotho name for Germiston, a suburb of Johannesburg.
- 2 Queen Victoria.
- 3 Paul Kruger, president of the Zuid Afrikaansche Republiek at the time of the Anglo-Boer War (1899–1902).
- 4 Zulu vir “werk” (werkwoord).
- 5 'n Term afkomstig uit die hiërargiese sisteem van die Zulu's, wat “hoofman” beteken. Op die myne is dit gebruik vir mans wat oor ander werkers aangestel was.
- 6 Zulu: “Dit is reg” of “Dit is goed”.

Bronnelys

- Chapman, M. (ed.) 2002. *The new century of South African poetry*. Johannesburg: Ad Donker.
- Couzens, T. & Patel, E. (eds.) 1982. *The return of the Amasi bird: Black South African poetry, 1891–1981*. Johannesburg: Ravan Press.
- Dikobe, M. 1973. *The marabi dance*. London: Heinemann.
- Eybers, E. 1990. *Versamelde gedigte*. Kaapstad: Tafelberg, Human & Rousseau.
- Louw, N.P. van Wyk. 1981. *Versamelde gedigte*. Kaapstad: Tafelberg, Human & Rousseau.
- Opperman, D.J. 1987. *Versamelde poësie*. Kaapstad: Tafelberg.
- Tracey, H. 1948. “Lalela Zulu”. *100 Zulu lyrics*. Johannesburg: African Music Society.
- Van den Heever, T. 1961 (5de druk). *Eugene en ander gedigte*. Pretoria: J. L. van Schaik.
- Van Rensburg, F.I.J. 2000. *S. J. Pretorius. Veelspalt: keur uit sy poësie*. Johannesburg: RAU-pers.
- Van Wyk, J., Conradie, P. & Constandaras, N. 1988. *SA in poësie / SA in poetry*. Pinetown: Owen Burgess Uitgewers.
- Vilakazi, B.W. 1944 (Revised edition). *Inkondlo kaZulu*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Vilakazi, B.W. 1945. *Amal' eZulu*. Johannesburg: Witwatersrand University Press.
- Vilakazi, B.W. 1962. *Zulu horizons. The Vilakazi Poems rendered into English by D. Mck. Malcolm and Florence Louie Friedman with drawings by Ernest Ullmann*. Cape Town: Howard Timmins.